

ULUĞ TÜRKİSTAN TÜRK EDEBİYATINA KISA BİR BAKIŞ

[XIII. - XXI. yüzyıllar aralığı]

Dursun YILDIRIM*

Özet: XIII. yüzyıldan günümüze kadar Uluğ Türkistan sahası Türk edebiyatı tarihine bir kuş bakışı.

Anahtar kelimeler: Uluğ Türkistan, tarih, XIII- XXI. yüzyıllar Türk edebiyatı,

An Overview on Uluğ Turkistan Literature

Abstract: This article based on Uluğ Turkistan Turkish literature its presents a literature pictures about Uluğ Turkistan through history.

Key words: Uluğ Turkistan, history, from XIIIth century to XXIth century, Turkish literature.

I. Uluğ Türkistan Türk Edebiyatının Tarihî Çerçevesi

Tarihin bilinmeyen zamanlarından itibaren Avrasya [Onoğur, Peçenek, Bulgar ve Macar ovaları, Balkan yarımadası, Kıpçak bozkırı <Ukrayna>, Uluğ Türkistan <Kırım, İdil/ Ural/Yayık, Kafkasya, Azerbaycan, Sibiry kuşağı, İç ve Dış Moğulistan, Batı ve Doğu Türkistan ormanları ve düzlükleri, dağları ve çölleri, ırmakları ve gölleri dahil], Önasya, Mısır ve Hindistan'a kadar uzanan geniş coğrafya, Türklerin bin yıllar ve yüzyıllar boyu yaşadığı ve kendi iç yapısında daha küçük ölçekli yönetim birimleriyle zaman zaman bir ayrışma <beylikler ve hanlıklar, yerel devletler gibi> uğramış olsa bile, kesintisiz medeniyetler kurduğu egemenlik alanları olmuştur. Türkler, bu geniş coğrafya üzerinde kendilerine iki yurt kurma başarısı gösteren ender tarihî uluslardan biridir. Söz konusu coğrafya üzerinde Türkler, yerleşiklikten hareketli hayat tarzına geçtikten sonra erişmişlerdir. Yayılmanın temel etkenleri arasında ekonomik nedenler, nüfus artışları, iklim değişimleri sonucu ortaya çıkan beslenme sorunları, iktidarın paylaşımında anlaşmazlıklar ve bu nedenle başka alanlara yönelişler gibi ana olgular sıralanabilir.

---

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

Ben buna tarihimizde, oğul verme yoluyla daha geniş alanlar üzerine nüfus ve medeniyet açısından fütihat, yayılma, yurt edinilecek topraklar üzerine yerleşme hareketi diyorum. Böylece, kovandan çıkan her oğul, kendine yeni bir beslenme/barınma alanı seçip orada kovanını kurup balını yapmaya, yeni çevre içinde girişilen her bağlamda yaratıcılık faaliyetleriyle, daha önce öğrendikleri medeniyetlerini inşa etmeye ve geliştirip çevre içine yerleştirmeye başlıyorlar. Bir topluma ait medeniyetin en büyük yansıtıcısı, medeniyet ambarı, o toplumun dilidir. Dilin egemen olduğu alanların genişliği ise, o topluma ait medeniyetin yayıldığı coğrafyayı, vatanlaştırdığı toprakların mahiyetini ortaya çıkarır. Tabii, dilin kayıtlara girmediği zamanlar da vardır ve bu açıdan arkeolojik bulgular, bu ambarın tamamlayıcısı işlevi gördüğü de unutulmamalıdır.

Türk medeniyeti, bilinmeyen zamanlardan XVIII. yüzyıla kadar Avrasya düzlüklerini, XI. yüzyıldan itibaren buna ek olarak Önyasya ve Balkan ovalarını elinde tutarak, günümüz Avrupa'sının ve dünya medeniyetinin bugünkü hüviyetini almasına tarihî katkıda bulunmuştur. Tarihe ben-merkezci değil de, tarih bilimi ışığında bakılırsa, bu gerçek, dünya tarihinin en önemli sonucu olarak ortaya çıkar.

Türk medeniyeti, yerleşiklikten hareketli hayat tarzına geçtikten sonra, daha geniş alanları denetimi altına alan bir düzen, bir medeniyet kurma yeteneği kazanmıştır. Ordu gibi, şehirlerin ve yerleşim alanlarının taşınır/nakil edilir bir hüviyet kazanması, yeni yerleşme alanları üzerinde bir anda şehirlerin inşa edilmesi, yaratıcılığın her bağlamında üretilenlerin bu hayat tarzına göre olması bu medeniyetin şaşırtıcı ama son derece özgün bir özelliğidir. Geniş alanlar üzerinde oğul verme yoluyla yayılan ve kendi kovanlarını oluşturanların zaman zaman, bilge kağanlar eliyle birleştiği ve daha büyük bir enerjiyle medeniyetlerine evrensel bir nitelik kazandırdıkları, vassallarıyla birlikte dünyayı yönettikleri bilinen bir tarihî gerçektir. Bu süreçlerden sonuncusunu Türkler, Şad [=Şato Türkleri. Türk kağanlık ailesine mensuplardan inen Türkler] Türkleri [Bana göre doğuyu (solu) kağan ailesinden bir şad unvanlı tigin idare ederdi ve bu nedenle Sha-tou adınının Şad olması gerekir.]'nden inen Çingiz Han ile yaşamıştır. Çingiz Han, etrafına çağında, henüz İslâm dinini bilmeyen, Tengricilik veya Budist inançlarına bağlı, hatta Hristiyan ve Musevî olan kandaş ve akraba Türk ve Mogul boylarını etrafına toplayıp Türk dünyasının en doğu ucundan ayağa kalkıp bir kolunu Baltık'a, bir kolunu Anadolu'ya, öbür kolunu Mısır'a, bir kolunu Çin'e ve Hindistan'a uzatarak bir evrensel Türk-Moğul İmparatorluğu ve medeniyetini dünya tarihine kazandırmıştır. Bütün Aryânî kavimleri Türk yurdu Batı Türkistan sahasından söküp atarak onların yerine yeniden Türklerin yerleşmesini, Batı Türkistan ve Önyasya'da Türk dilinin her yerde egemenlik kurmasını, İslâmiyetin daha geniş coğrafya üzerine yayılmasını, bu geniş coğrafyanın yeniden Türkleşmesini ve Türk medeniyetinin kendini yenileyip evrensel bir terkibe kavuşturulmasını sağlamıştır.

Aryanî ve Arap kaynaklarında Çingiz Han aleyhtarlığının anlaşılır bir nedeni vardır. Fars ve Arap bürokrasisi, âlimleri ve edipleri, Çingiz Han sonrası gelişmeler içinde eski yerlerini ve iktidarlarını, dilleriyle birlikte yitirmişlerdir. Önyasya ve Batı Türkistan sahasında dil ve bürokrasi egemenliği Çingiz Han ile birlikte, yeniden Türklerin eline geçmiştir. Bundan dolayı, Arap ve Fars kaynaklarının, İslâmiyetin ardına saklanarak Çingiz Han'dan hakaretamiz ifadeler ile söz etmesi tabiidir. Onların yazdığı tarih eserlerini okuyup bu hasmane yazılmış kaynakların etkisinde hükûm vermek ve Çingiz Han aleyhinde yazı yazmak anlaşılır bir tarihfî cehalettir. Fakat, olaylara kendi gerçeğinden, Türk tarihinin sürekliliği ve iki büyük coğrafî alan üzerindeki varlığı açısından baktığımızda, Şad Türkleri kağanlık ailesinden inen Çingiz Han'ın dünya tarihinde en büyük hizmeti Türklere ve İslâm dinine yapmış olduğu görülür. Çingiz Han, Türklerin gittikleri yerlerde nüfus kesafeti kazanılmasını, yerleşme hareketlerinin önünün açılmasını ve İslâmiyetin daha geniş bir coğrafya üzerinde yayılıp kök salmasını sağlar. Çingiz Han'ın bütün bürokrasisi Uygur Türkleridir. Yazışmalara Uygur yazısı ve Türk dili egemendir. Çingiz Han'ın kurduğu evrensel imparatorluk düzeninde inanç özgürlüğü tamdır. Nitekim, kısa bir süre sonra, Kubilay Kağan ile Çin'i idare edenler ve Türk dünyasının en ucunda kalıp İslâmiyet ile tanışma imkânı bulamayan Türkler ve Moğullar [ki onlar, bugünkü İç ve Dış Moğulistan dediğimiz eski Türk yurtları üzerinde Tengrici ve Budist Türkler ile Moğullardır, günümüzde hepsi bir arada Moğul kimliği altında yaşamaktadır. Tıpkı, İslâmlaşan Moğulların Türklerle birlikte Türk kimliği altında yaşamaları gibi] Budist kalmışlardır. Fakat İslâmiyetin Sibiryâ kuşağında erişemediği Türkler de [Çuvaşlar, Altaylıklar, Sakhalar, Tuvalar, Khakaslar vb.] Türklerin çoğunluğunun kabul etmiş olduğu İslâm dini dışında kalmıştır. Bunlara Hristiyan Gagavuzları, Musevi Karayları, yeni zamanlarda tanassur edip Hristiyanlığa geçen Kasım Hanlığı Tatarları ile Nagaybekleri de ekleyebiliriz.

Çarlık Rusya'nın Sibiryâ'yı istilâsı sırasında Müslüman olan ve olmayan Türkleri zorla Hristiyan Ortodoks mezhebine göre toptan vaftiz edip Hristiyan isimler vererek Ruslaştırma çabalarına, bütün eritme baskılarına karşın yaşayanların Türk kimliklerini ve kamlık <Tengricilik> inançlarını yine de muhafaza ettikleri görülmektedir. Çingiz Han'ın çabalarına karşın, Türkistan'da da eski yerleşik Türklerin bir kısmı ana dillerini yitirip arî dille konuşmayı sürdürmektedir. Bunlar, fizyolojileriyle de Türk olduklarını haykıran Akhunların torunları Tadzıklar ve Hezaralardır. Avrupa'da Onoğur ülkesinde Macar kardeşleriyle aynı dili ve dini paylaşmış Macarlaşan Onoğurları (Hunları), Uzları, Avarları, Peçenekleri; Kıpçak bozkırını Hristiyanlığa intisap edip Slavlar ile karışmış Ukraynalaştıran Peçenekleri, Kumanları ve Kıpçakları; Balkanlarda yerli halklar ile karışmış arkada adlarını bırakan Bulgar, Kuman Türklerini; Kuzey Çin'de dillerini yitirenleri, Arap denizinde kaybolanları düşünürsek, iki yurt üzerinde dirilip kendimizi yeniden atılım içine sokmamızda Çingiz Han'ın oynamış olduğu önemli rolü bir kez daha doğru okuyup anlamamız icap ettiği kolayca anlaşılır.

Bugünün Türk tarihçisi ve siyaset bilimcisi dünü doğru okuyup anlamaz ve ifade edemez ise, toplumu için yarın diye bir gelecek de tasarlayamaz, göremez demektir. Çingiz Han'ın yaptıklarının derinliğini kavrayamayan, dünyanın önüne konan 'küreselleşme modeli' ve eritme potası medeniyeti için, sadece takdim sırasında söylenenleri tekrar eden insan konumundan kendini kurtaramaz. Bilginin ve bilimin sanayileşmesi ve sanayi ötesi bir hüviyet kazanması toplumlar için model kurup onlara sunma yeteneği ve kapasitesi kazandırırken, bu gerçeği henüz kavrayamamış toplumların yönetimleri ve aydınları da, sadece sunulanın iyi ve kötü yanları üzerine fikir üretmeye kalkışır. Yaşadığımız zamanın ve dünyanın bundan başka bir gerçeği yoktur. Dil ve edebiyat faaliyetleri de, bu gerçeğin bir parçasıdır.

Türk tarihinin X. yüzyılına girildiğinde, Türk dünyası Onoğur <Hun> ülkesi bugünkü Macaristan'dan Çin'e kadar uzanan geniş yurt toprakları üzerinde Türkler, parçalanmış, yerel beylikler, hanlıklar ve devletler hâlinde yaşar görünmektedir. Avrasya Türkiyesi yönetim açısından bir parçalanmışlık içinde olmuş olsa bile, Türk dili bu uçsuz bozkırda konuşma ve yazı dili olarak, devlet dili ve edebî dil olarak hükûmranlığını sürdürmekte ve Türklerin medeniyetini ve birliğini korumaktadır. Bu yüzyıla kadar, bir uçtan bir uca, Köktürk alfabesi ile yazışmalar yapıldığı ele geçen belgelerden/yazılı malzemeden anlaşılmaktadır. Bu alfabenin yerini, haberleşmede ve ülkeler arası yazışmalarda X. yüzyıldan sonra Uygur alfabesi adı verilen alfabenin aldığı ve XI. yüzyıldan itibaren bütün Türklerin bunu kullandığını Mahmud Kaşgarî'nin verdiği bilgilerden biliyoruz.

Türk tarihinin gelişimi açısından bakıldığında, X.-XIII. yüzyıllar arası zaman aralığı, Türk medeniyetinin kendini, kendine özgü yeni bir terkibe ve üslûba sokup evrensel boyutuna daha akışkan <dinamik> hüviyet kazandırması sürecini ifade eder. Fakat, bu süreç, XIII. yüzyıl başlarına gelinceye kadar Uluğ Türkistan coğrafyasında oldukça sancılıdır. Arap ve Fars medeniyetleri, bünyelerine Önasya ve Hint medeniyetlerinden yaptıkları iktibasları da katarak, Uluğ Türkistan coğrafyasının Güney ve Kuzey Azerbaycan toprakları ile, Türkistan'ın batı sınırlarına dayanmıştır. İslâmî kisve altındaki bu gelişme, Arî ve Samî kavimlerin Batı Türkistan'a yerleşmesine ve Türklerin kendi yurtlarında azınlık duruma gelmelerine yol açmıştır. Köktürk İmparatorluğu'nun mirasçıları olarak Karahanlı <Hakanlılar> sülalesi yönetimindeki Doğu Türkistan, Amu ve Sır Sularının ve Aral Gölü'nün çevresinde, Issık Göl etrafında, Bulgar Türkleri Kazan ve çevresinde, Kıpçaklar ise Kıpçak bozkırları üzerindedir. Azerbaycan ile, Sır ve Amu Sularının güney yakaları kesif biçimde arî kavimlerin nüfus çokluğu işgalindedir. Edebî yaratıcılık ve ilmî faaliyetler Türkler arasında, Arap ve Fars dillerinde yürütülmektedir. Bu bölgenin dışında, yukarıda belirtilen bütün Türk dünyasında ise, her bağlamda Türk dili, her yere ve her şeye egemendir. Fars dilinin egemenliği bölgede, İran toprakları üzerinde yeni Türkiye'yi Önasya toprakları üzerinde kurmak için İran'ı kendine bir imparatorluk üssü seçen Selçukoğulları ile bir süre,

bürokratik nedenlerle egemenliğini korur. Fakat, bu arada Selçukoğullarının ilk işleri, hilâfeti kendilerine dünyayı idare etmek üzere bir iktidar aracı, bir siyasî güç gibi kullanan Arap halifelerin ellerinden dünya işlerini idare etme yetkisini çekip almak olur. Fakat, dediğim gibi, dünya iktidarını ellerine almalarına karşın, Selçukoğulları iktidarları boyunca, Arap ve Fars dilinin bürokrasi hayatında ve kurumlarda sahip olduğu egemenliklere ve bu egemenliğin sürmesine yol açan Arap ve Fars bürokrasisine bir çözüm bulamamıştır.

Türk dilinin, XI.-XII. yüzyılları aralığı içinde edebî yaratıcılık ve ilmî faaliyet bakımından Azerbaycan, Önasya ve İran sahasında suskun denecek bir düzeyde kalmasının en önemli nedenlerinden biri bu soruna bir çözüm bulunamayışıdır. Şüphesiz bunda, Türklerin sürekli fütihat ve yerleşme sorunları ile uğraşması gibi etkenler de önemli rol oynamıştır ama, sonuç bu bakımdan olumsuzdur. Türk dili ile edebî ve ilmî eser yazmanın adeta bir seferberlik mahiyeti kazanması, XIII. yüzyıldan itibaren. Bu bir tesadüf değildir.

Çingiz Han'ın ortaya çıkması, yaptığı olağanüstü fütihatlar, Arî kavimleri Batı Türkistan'dan sökü� çıkarması ve dağıtması, Batı Türkistan sahası ile Önasya arasında Türk nüfusuna kesafet kazandıracak gelişmelere imkân hazırlaması, devlet ve bürokrasi hayatından Arap ve Fars dillerini sökü� atması ve yerine Türk dilini yerleştirmesi zamanı için olağanüstü değişimlere ve dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Edebî yaratıcılık, Türk dilinde yeni hamlelere girmiş, Türk medeniyeti yeniden terkip ettiği medeniyetini dilinde de ifade etmeye başlamıştır. Yazının sınırları gereği, edebî yaratıcılığın XI. yüzyıl sonrası Selçuk ve Ertuğrul oğulları hânedanlıkları altında ve bilahare Cumhuriyet dönemi içinde geçen 'Türkiye' süreci üzerinde burada durulmayacaktır. Edebî yaratıcılığımızın büyük bir bölümünün yer aldığı Uluğ Türkistan sahası edebî Türk yazı dili çerçevesinde vücut bulan gelişmeler, XIII. yüzyıldan XX. yüzyıl bitimine kadar bu yazıda okuyucuya ifade edilmeye çalışılacaktır. Burada hemen şunu belirtmeliyim ki, Türk edebî yazı dili ve edebî yaratıcılığı, XV. yüzyıl sonlarına kadar, geniş anlamda Türkiye ve Uluğ Türkistan yurtlarında, yerellik yansıtan kimi ufak tefek nüanslar dışında, ayrışma niteliği taşıy bir hüviyette değildir. Her iki sahanın edebî faaliyet mensupları Arap ve Uygur harfli Türk alfabesinden istifade etmektedir. Her iki saha mensupları, kendilerinden önce İslâmî inanç açısından bir meşruiyet kazanmış olduğuna inanılan Fars menşe'li bir edebiyat modeli içinde edebî yaratıcılıklarını geliştirmektedir. Köktürk çağında karşılaştığımız edebî Türk yazı dili, XIII. yüzyıla kadar gelişim sürecini korumuştur. Bu süreçte bünyesine Uygur, Oğuz, Kıpçak ve Kağlı boylarının ağızlarından da bir çok yeni unsur bünyesine katarak zenginleşmesini sürdürmüştür.

XIII. yüzyıl Çingiz Han çağı ve sonrası, boyların yeniden terkip ve teşkil edilerek düzenlenmesi, orduların kurulması, boy asabiyetlerinin kırılması için kalabalık olanların dağıtılması, zamanın çok hızlı ve yoğun yaşanması, Türk ve

Moğulların kaynaşıp Türkleşmesi gibi etkenler ile, XV. yüzyıldan itibaren Uluğ Türkistan edebî yazı dilinde kısmî bir değişim <kimi ekler ve sözcükler açısından> başladığı söylenebilir. Ancak, bu değişimin henüz bir ayrışma ifade eder mahiyet kazanmadığı söylenebilir. Türklerin büyük kültür merkezlerinde, Kaşgar, Harezm, Semerkant, Saray, İstanbul ve Mısır'da, her iki sahada yazılan eserler takip edilmektedir. Dolayısıyla, arada iletişimi bozacak bir edebî dil ayrışması yoktur. Bir başka açıdan ifade edecek olur isek, her iki saha edebî dili, XIX. yüzyıl sonlarına kadar, Türkiye, Azerbaycan ve tüm Önasya sahasında edebî yazı dili XV. yüzyıldan sonra Oğuz lehçesi ağırlıklı bir gelişim gösterse de, Uluğ Türkistan sahası edebî yazı dili ile arasında karşılıklı anlaşılabilirlik düzeyi geniş ölçüde muhafaza edilmiştir. Edebî yazılı dilleri ile konuşma dillerine, Uluğ Türkistan ve Türkiye sahaslarında Arap ve Fars dillerinden benzer biçimde sözcük ve gramer iktibasları yapılmıştır. Bununla beraber, Türkler arasında İslâm dininin yayılmadığı <Çuvaşistan, Altaylar, Sahayeri, doğu Sibirya ile bugünkü İç ve Dış Moğulistan toprakları> bölgelerde yaşayanlar, inanç ayrılığı ve istilâya uğramış olma nedenleriyle ana gövdeden uzak düşmüşler ve müşterek edebî yazı dilinden uzaklaşmışlardır.

Orta Avrupa'da dağınık biçimde hayat süren Karaylar ve Ten ve Özi ırmaklarına yakın yerde yerleşik Gagavuzları da bu cümleden sayabiliriz. Mamafih, sonuncuların yazı ve konuşma dilleri itibarıyla ana gövdeyle anlaşılabilirlik nisbeti ötekilerden daha gelişik düzeydedir. Fakat asıl ayrışmanın daha sonraları, istilâcıların izlediği dil politikaları sonucu, her bir yerel ağzın edebî yazı dili hâline getirilmesi ve her birine özgü söz dağarcıkları tertip edilmesiyle derinleştirildiği görülecektir. Kısaca ifâde etmek gerekir ise, Uluğ Türkistan edebî Türk yazı dili, XIII. yüzyıldan itibaren Oğuz, Kıpçak ve Uygur ağızları üzerinde zenginleşip bünyesine kimi Moğul dili sözcük ve eklerini katarak, Arap ve Fars dillerinden sözcük ve kimi gramer unsurları iktibas ederek yirminci yüzyıl başlarına kadar varlığını ve müşterekliğini muhafaza etmiştir.

Türkiye sahasında aynı gelişme, Oğuz boylarının kesif hâlde yaşadığı yerlerde edebî Türk yazı dili, Oğuz lehçesi ağırlıklı bir gelişme seyri izlemiştir. Bununla birlikte, bünyesinde Kıpçak ve Uygur lehçe ve ağızlarından gelen zenginlikleri ve edebî yazı dili mirası birikimleri muhafaza etmiştir. Bu nedenle denebilir ki, Türk dili, siyasî parçalanmışlığa ve istilâlara uğramış Türk yurtlarına karşın, tarih boyunca Türkler arasında iletişim kurma ve anlaşmayı sağlama kanallarını daima açık ve diri tutmuş, geniş coğrafya üzerinde egemen kılmış ve bu özelliğini, tüm olumsuzluklar karşısında korumuş bir yeteneğe sahiptir.

Doğu Türkistan'ın ve Moğulistan'ın Çin, Uluğ Türkistan'ın Çarlık Rusya tarafından istilâ edilip sömürgeleştirilmesi ve güneyde kalan Türk yurtlarının bir kısmının İngiltere denetimine giren İran'a, bir kısmının ise Afganistan'a kazandırılması sonunda, bu geniş coğrafya üzerinde tek egemen edebî Türk yazı dilinin de parçalanıp yok edilmesine yol açmıştır. Türklerin tarih boyunca dünya

üzerinde hiçbir ulusun diline ve dinine göstermediği barbarlık, bu geniş coğrafya üzerinde kendilerine insafsızca uygulanmış, kültür ve medeniyet birlikteliği parçalanmıştır. Medeniyetin kalitesini ve üstünlüğünü, günümüzde, onun taşıdığı vasıflardan ziyade, temsil edenlerin gücü belirlediği bir dünyada yaşadığımızı daima aklımızda tutarsak, bize ait olanların neden pek istenmediğini ve sevilmediğini anlama gücümüzü çekmemiş oluruz. 'Tarihin sonu' biçiminde ortaya konan ve yeni ötesi <post modern> akım içinde takdim edilen 'küreselleşme modeli' için dünya üzerinde 'yeni köy edebiyatı akımı' peşinde koşanların aynı zamanda günümüz dünya dramatiğini yaratanların mirasçısı olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu yazıda, XIII. yüzyıldan itibaren XX. yüzyıl sonuna kadar, Uluğ Türkistan edebî Türk yazı dili yaratıcılığı içinde ortaya çıkan edebî eserlerden söz edilecektir. Öncesi ve Önasya Türkiye edebiyatı konularına temas edilmeyecektir. Burada söz konusu edilecek edebî faaliyetler, Uluğ Türkistan Türk edebiyatı kavramı çerçevesinde ele alınacak ve incelenmeye çalışılacaktır. Beylikler, hanlıklar, devlet ve imparatorluklar yerine, zaman dilimleri ve dönem özellikleri göz önünde tutularak edebî Türk yazı dilinin egemen olduğu edebî faaliyetlere bakılacak ve bunlar muayyen başlıklar altında incelenecektir.

II. Uluğ Türkistan Türk Edebiyatının Yüzyıllardan Görünümü

Ele alacağımız dönemlerin ilki, XIII.-XV. yüzyıllar aralığı içinde yer alan gelişmelerin tamamını kapsar. Belki bu döneme, Çingiz Han fütühatını ve sonuçlarını düşünürsek, *Uluğ Türkistan'da yeniden bütünleşme dönemi edebiyatı* denebilir.

İkinci dönem, bana göre XVI.-XVIII. yüzyıllar zaman aralığının tamamını içine alır. Bu döneme de, Hanlar ve Beyler arası iktidar kavgaları, bölünmeler ve dağınıklar göz önünde tutulursa, yerleşmeler dönemi edebiyatı dense yanlış olmaz. Bundan sonra Uluğ Türkistan, tam anlamıyla Çarlık Rusya'nın istilâsına maruz kalır ve kimi küçük bağımlı hanlıklar bir yana konacak olur ise, sömürgeleştirilip Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerine maruz kalır. Bu işlemlere daha önceleri de, Sibiryâ kuşağı üzerinde yaşayan Türkler, XVI. yüzyılın ortasından itibaren maruz kalmaya başlamıştı. Türkistan'ın büyük ölçüde Ruslar tarafından işgal edilmesi ve bağımlı duruma getirilmesi Hristiyanlaştırma sürecini, eski ata dinlerine bağlı olanlar yanı sıra, İslâm dinine girmiş Türkler üzerinde daha da şiddetleştirilmiştir. Çuvaş, bir kısım Tatarlar, Altaylıklar ve Saha Türkleri zorla vaftiz edilip Ortodoks mezhebinden sayılmışlardır. Fakat, bütün baskılara ve kayıplara karşın, çoğunluk eski inançlarını muhafaza etmeyi başarmıştır. Türkler, din değiştirme baskılarına Uluğ Türkistan'da Rus ve Çin istilâları sırasında ve

sonrasında boyun eğmemişlerdir. Fakat, siyasî çekişmelerin Türk kavimleri arasında kavim asabiyetlerini yeniden diriltmiş olduğu için Çarlık Rusya, bundan yönetim ve Rus kültürünü yayma açısından istifade yollarını bulmakta güçlük çekmemiştir. Her birisi için bir yeni alfabe ve edebî yazı dili icat etme yoluna girmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. XIX. yüzyıl yarısından itibaren sistemli bir biçimde yürütülen bu faaliyetler, XX. yüzyıl başında ürünlerini vermeye başlamıştır. Bu döneme, Ruslar tarafından her bir Türk boyu için yaratılan dil ve kimlik üzerine dayalı olarak Uluğ Türkistan'da geliştirilmeye çalışılan yeni Türk yazı dilleri ve edebiyatları dönemi denebilir ve bu dönem, marxist ideoloji ile sürdürülen Rus dili ve kültürü baskısı altında yirminci yüzyılın bitimine on yıl kalaya kadar sürmüştür.

Çin tarafından izlenen benzer politikalar ile, Doğu Türkistan Türkleri de, edebî yazı diline sıkça yapılan müdahaleler yüzünden istikrarı kurma fırsatı bulamaz. Doğu Türkistan Türklerine karşı benzer dil politikaları uygulamayı Çin bugün de sürdürmektedir.

Bugün, bütün olumsuz şartların varlığını korumasına karşılık, Türk dünyasının pek çok kısmında dünün şartları değişmiştir. Uluğ Türkistan sahası içinde bağımsız altı yeni Türk Cumhuriyeti: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ile, ana dillerini yitirip Farsça yahut iki dilli konuşup Tacik/Sart diye tesmiye edilen Kent Türkleri ile, sadece Özbek ve Oğuz lehçelerinde konuşanlardan müteşekkil Tacikistan, Akdeniz'de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu içinde federal cumhuriyetler ve özerk bölgeler statüsünde yaşayan ve yeni bir edebî faaliyet içinde kendilerini ifade etmeye çalışan Çuvaş, Tatar, Başkurt, Tuva, Hakas, Şor ve Altaylık, Dolgan ve Saha, Balkar, Karaçay, Kumuk, Nogay ve Kafkas Türkleri, İran hudutları içinde kalan Kaşkay, Güney Azerbaycan ve Güneybatı Türkmenistan Türkleri, Afganistan sınırları içinde yer alan ve Uluğ Türkistan arazisinde yaşayan Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Türkmenler ve Uygurlar ile Hezare Türkleri, Çin idaresindeki Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Salar ve Sarı Yugur Türkleri, Suriye ve Irak Türkleri, Batı Trakya, Makedonya, Bulgaristan ve Romanya Türkleri, Moldavya özerk bölgesi Gagavuz yeri Türkleri, Ukrayna sınırları içinde kalan Kırım özerk bölgesi Türkleri ile, hem Ukrayna'da ve hem de Polonya ve Litvanya'da yaşayan Karay Türkleri günümüz edebiyat dünyası içinde kendi resimlerini yaratma mücadelesi vermektedir. Belki bu son döneme, '*Yeni dünya düzeninde Türk edebiyatı*' ana başlığı konabilir ve yanlış olmaz.

Yukarda kaba çizgiler içinde dönemlere ayırdığımız edebî faaliyetlerin hiç şüphesiz, daha ince ölçütler içinde ele alınıp gözden geçirilmesi hâlinde, kimi özel başlıklar <tefekürî ve kelâmî değişimler, meşrepler ve edebî akımlar, edebî modellerde şahsî veya etkileşim sonucu ortaya çıkan içerik ve biçim yenilikleri ve benzeri özellikler gibi> altında incelenmesi de mümkündür. Fakat, sınırları muayyenleştirilmiş bir yazı çerçevesinde o denli bir ayrıntı içine burada

girilemeyeceği açıktır. Şimdi, yukarıda belirttiğim ölçütler içinde Uluğ Türkistan sahası içinde edebî Türk yazı dili yaratıcılığı içinde karşımıza çıkan edebiyatı, söz konusu dönemlere göre gözden geçirmeye çalışalım.

A. Yeniden Bütünleşme Dönemi Edebiyatı [XIII. - XV. yüzyıllar]:

Çingiz Han, oğulları ve torunları ile, Türk edebi yazı dili, üç kıta üzerinde, Fars ve Arap dillerini edebî yaratıcılık ve resmî yazışma hayatından büyük ölçüde söktürüp çıkararak egemenlik alanını bütün Türkleri ve kurumlarını aynı iletişim ağı içine toplayan bir hüviyet kazanır. Bunda, Çingiz Han ve oğulları döneminde bütün yazışmaları, idarî ve bürokrasi hizmetlerini yürüten Uygur Türklerinin, Uygur Türk alfabesi kullanımının ve Uluğ Türkistan sahası Köktürk- Uygur-Hakanî Türk edebî yazı dilinin, Oğuz, Kıpçak ağız ve lehçeleri ile de zenginleştirilerek muhafaza edilmiş olmasının rolü büyüktür. Çingiz Han fütuhâtı ile, İslâmî kisve içinde Batı Türkistan sahasına gelip yerleşen ve kısa zamanda Türkleri burada azınlığa düşürür duruma gelen Fars nüfusu yerlerine sürülmüş, dağıtılmış ve buraya Türk dilinin yeniden egemen olacağı biçimde Türkleşmesi sağlanmıştır. Türk dilinin üç kıta üzerinde egemen olması Türkiye sahasında da heyecan yaratmış ve Karamanoğlu Mehmet Bey'in Konya'da ayağa kalkmasını, bundan böyle çarşıda, pazarda, bargâhda, dergâhda Türkçeden başka bir dil konuşulmayacağı fermanını yayınlamasını sağlamıştır. Türk toplum ve devlet hayatında Türk dilinin resmî dil, edebî ve ilmî yaratıcılık dili olarak, XIII. yüzyıldan itibaren olağanüstü bir gelişme süreci içine girmesi, yaratıcılık açısından önünün açılması Çingiz Han fütuhâtıyla ve bu fütuhât ile doğan, toplum ve devlet hayatına kuvvetle yerleşen Türk dili bilinciyle yakından ilgilidir.

Uluğ Türkistan sahasında, XII. yüzyılda Hoca Ahmed Yesevî'nin dinî ve tasavvufî düşüncelerini hece vezni ile yazdığı dizelere yükleyip söylediği 'hikmet' adını verdiği dörtlüklerle açıklaması ve yayması anlayışı, XIII. yüzyılda ve kendisinden sonra aynı yolu izleyenler arasında devam etmiştir. Yesevî'nin bu dünyayı ve öbür dünyayı birlikte düşünüp düzenlediği ve yaydığı tasavvufî tefekkür tarzıyla bütün Türk dünyasını etkisi altına almış ve buna bağlı bir edebî yaratıcılık çevresi meydana getirmiştir. Bütün bunların yanı sıra, Yesevî, aynı zamanda bu tasavvufî tefekkür anlayışının toplum hayatında fikrî, ilmî, tefekkürî ve meslekî planda kurumlaşıp örgütlenerek yayılması ve kök salması için bütün Türk dünyası coğrafyasını teşkil eden ülkelere/memleketlere öğrencilerini göndermiştir. Yesevî'nin halifelerinden Hakim Süleyman Ata, bu yüzyılda şeyhinin yolunu izler. Hakim Süleyman Ata'nın vücûda getirdiği 'hikmet' tarzı dörtlüklerden kurulu ve hece vezni ile tertip edilmiş manzumeler, 'Bakırgan Kitabı' adını taşıyan eserinde kayıtlıdır. Onun bu eseri, Uluğ Türkistan Türkleri arasında yüzyıllar boyu

okunmuştur. Çingiz Han fütuhatiyle Türkiye sahasında da Yesevîlik hareketi yayılmış, Türk dili, dinî ve tasavvufî çevrelerde de, resmî, edebî ve ilmî yaratıcılık sahasında da kendini göstermeye başlamıştır. Fakat bu tasavvufî hareketi, İran Tirmizî şeyhlerinin temsil ettiği akımın, Çingiz Han'ın ve Timur Beg ve oğullarının engellemelerine karşın, Türkiye ve Türkistan sahalarına sızması, nüfuz etmesi ve Türkler arasında taraftar bulması ve Türk toplum hayatında yarattığı ihtilatlar önlenememiştir. Türk dünyasında, Çingiz Han ve oğulları, Timur Beg ve oğulları zamanında Türkistan sahasında ve Osmanlı hânedanlığı ile Türkiye sahasında, Tirmizî şeyhlerine bağlı tasavvufî akımlar ile mücadele edilmiş ve bu akımların Türk dünyasında iktidar kavgalarında, toplum hayatında huzursuzlukların doğmasında önemli rol oynadığı görülmüştür.

Türkiye sahası Türk edebî yazı dilinin de, Uluğ Türkistan sahası Türk edebî yazı dili ve edebî anlayışı üzerinde geliştiği, hece veznine de yer verildiği bilinen bir husustur. Oğuz, Kıpçak ve Uygur lehçeleri üzerine kurulu Harezmi sahası edebî yazı dili özelliklerini yansıtan ve hece ile vücûda getirilmiş eserlere rastlanmakta oluşu bunun bir kanıtıdır. Bu da, Türkistan sahasından gelen âlimler, edipler ve yeni Türk nüfusu ile, Yesevî mektebine bağlı çevrelerin gelişi, Karamanoğlu Mehmed Bey'in Türk dilinden yana tavır koyma etkisi, merkezin dağılıp yerel beylikler düzeninin ortaya çıkması, hiç şüphesiz Türkiye sahası edebî yazı dilinin XIII. yüzyıldan sonra Türk toplum hayatında gelişmesinde ve eser vermesinde en mühim rolleri oynamışlardır.

Hikmet tarzının XIII. yüzyılda bütün Türk dünyasında etkisini göstermeye başlamasına ilk örnek, dördlüklerle ve hecenin onikili kalıbı ile, Ali adıyla tespit edilebilen bir Altınorda sahası şair tarafından yazılan 'Yusuf u Zeliha' mesnevi tarzı manzum romanıdır. Eserin dili, o günün edebî dilini oluşturan Uygur, Oğuz ve Kıpçak lehçeleri özelliklerini taşır. Bu dönemde Kırım sahasında eser veren Haliloğlu Ali tarafından da bir başka 'Kıssa-ı Yusuf' mesnevisi yazılmıştır. Bu manzum roman da, dil özellikleri, nazım birimi, nazım ölçüsü ve dördlük örgüsü bakımından öncekiyle aynı mahiyette bir eserdir.

Çingiz Han fütuhatlarıyla, Türkiye'nin kuzey kanadı, kuzey Karadeniz bozkırları ile günümüz Macaristan ve Balkanları üzerinde yaşayan Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar ve Kuman gibi adlarla bilinen Türk kavimleri sürekli Hristiyan misyonerlerin propagandasına maruz kalmışlardır. Misyonerlerin bu amaçla yazdığı, 'Codex Cumanicus' adlı mecmua, bu sahada yaşayan Türklerin diliyle tertip edilmiştir. İçinde doğrudan Türklerden derlenmiş, tespit edilmiş atasözleri ve bilmece vardır. Türk kültür tarihinin XIII. yüzyılının aydınlatılması çalışmalarında istifade edilmesi icap eden değerli bir kaynaktır.

Çingiz Han'ın kurduğu cihanşümul Türk-Moğul İmparatorluğu idaresi, eski Türk ulus sistemine bağlı biçimde oğulları ve torunları arasında paylaştırılarak

ULUĞ TÜRKİSTAN TÜRK EDEBİYATINA KISA BİR BAKIŞ
[XIII. - XXI. yüzyıllar aralığı]

yürütülüyordu. Hanlar Hanı makamında oturan Çingiz Han'ın ölümünden sonra bu birimler kendi başına kahr. Türk nüfus denizi içinde, büyük ölçüde aynı inancı paylaşan ve Türk dilinde de konuşan Moğul kabileleri kısa zamanda Türkleşip İslâm dinine girmişlerdir. Türk dili, ordalar hâlinde bağımsız hayat süren Uluğ Türkistan Türkleri arasında tam bir edebî, ilmî ve resmî devlet dili hüviyeti kazanır. Bu durum, XIV. yüzyılda, Çingiz Han ailesi mensupları ile, Timur Beg ve oğulları zamanında da inkişaf eder. Timur Beg ve oğulları zamanında Uluğ Türkistan sahası tam bir dünya medeniyeti merkezi seviyesine yükselir. Timur Beg'in Yıldırım Bayezid ile savaşıp onu yenmiş olması, Türkiye sahasında, Osmanlı hanedanlığı etrafında olanlar arasında tabîî bir olumsuz hava yaratmış ise de, asıl önemlisi bir kısım yeni zaman tarihçilerin görüşlerinin de bu çerçeveden olayları değerlendirmesidir. Türk tarihinin talihsizliği, dünya düzenini yeniden kurmaya çalışan iki Türk cihangirinin karşı karşıya gelmesi veya aynı zamanı birlikte idrak etmeleridir. Oysa, tarihî gelişim süreci açısından bakıldığında Önyasya'nın Türkleşmesinin en önemli bölümlerinden biri de, Timur Beg zamanında gerçekleşmiştir. Yerel beyliklerin inkişafı, Anadolu sahasının imarı, ticaret yollarının genişlemesi ve yayılması, nüfus kesafetinin artması, Uluğ Türkistan'dan yeni göçlerin olması Timur Beg sonrası olmuştur. Osmanlı Beyliğinin/Hanlığının rakibi öteki Türkmen beyliklerinin bir kısmı da, o sırada Timur Beg'in yanında yer almıştır. Oysa o sırada Timur Beg, Uluğ Türkistan sahası üzerinde, dünya düzenine evrensel boyutta egemen olan Türk imparatorluğunu yeniden inşa etme yolundadır. Türkiye sahasında cihanşümül bir imparatorluk kuracak olanların dayanacağı asıl zeminler, Timur Beg'in gelişinden sonra kendini göstermeye başlayacaktır. İlmî, teknolojik, mimarî, iktisadî, ticarî, içtimaî, tefekkürî ve edebî yaratıcılık hayatı, iki cihangirin mücadelesi ardından yepyeni bir akışkanlık kazanır. Türkiye sahasında yerel beyliklerde yetişenler, Uluğ Türkistan sahasından gelen âlimler ile, toplum hayatına kazandırdıkları yaratıcı zihnî devrim ve dikkat ile, yepyeni bir inkişaf merhalesine kapı açarlar. Bu nedenle, Türk medeniyet tarihinde Çingiz Han ve Timur Beg tarafından gerçekleştirilenleri doğru anlamak ve ifade etmek, kendimizi ve geleceğimizi görmek, dünya medeniyeti içindeki yerimizi ve rolümüzü anlamak ve kavramak açısından çok ehemmiyetlidir. Bugün dünya medeniyetine hükmedenlerin istifade ettiği bu büyük mirastan <Osmanlı hânedanlığındaki Türkiye deneyimi dahil> bizzat kendi mirasçılarının istifade edemeyişi, çözümlenmesi icap eden temel problemlerin başında gelir.

Altınordu, Harezmi, Çağatay Ulusu, Kaşgar ve Mısır Memlûkleri sahasında, hatta Türkiye'de Uluğ Türkistan edebî yazı dili ile eserler vücuda getirilir. Uygur ve Arap harfli alfabeler ile yazılan eserler, idarî ve siyasî sınırları aşmış bütün Türk ülkelerinde okunup istifade edilir bir mahiyet kazanır. Ticaret ağları, yollar ve kervanlar, karşılıklı elçilik münasebetleri, âlim ve edebiyat mensuplarının sarayların davetlerine icabetleri, Türk dilinde eser verilmesini devlet adamlarının teşvik etmesi ve desteklemesi, makam ve mansıplar dağıtarak onların çalışmalarını

gerçekleştirecek imkânlar sağlamaları, ilmî ve edebî hayatın Türk dünyasında âdeta bir patlama yapmasına imkân verir.

Denebilir ki, XIV. yüzyıl, Türk dilinin, bütün Türk dünyasında kendisinin yeniden egemenliğini kurmasını sağlayanları, yarattığı mühim eserlerle mükâfatlandırma çağıdır. Bu eserlerden bir tanesi Rabguzî'nin Harezmi sahasında, 1310 yılında yazmış olduğu 'Kıyasü'l- Enbiya' adlı eseridir. Eserde enbiyaların hayat hikâyeleri ve menkabeleri anlatılır. Hikâyelerin aralarında, okuyucuyu dinlendirmek, konulara heyecan katmak ve çekiciliğini arttırmak üzere kimi manzum parçalar, dörtlükler, gazeller ve müemma denilen Türkçe ve yabancı dillerde karışık parçalar serpiştirilmiştir. Bu eser, Türk dili tarihini öğrenme açısından önemli bir kaynaktır. İbni Batuta, ünlü seyahatnâmesinde, Harezmi-Altınordu sahasını, 1332-35 yıllarında gezdiğinde, her yerde Türkçe konuşulduğunu, vâazlar verildiğini, şarkılar söylendiğini kaydeder. O sıralarda, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin yaşadığı bu bölge, dil egemenliği açısından da, Batuta'nın anlattığı durumdadır.

Yüzyılın dil tarihi bakımından bir diğer önemli eseri Ali oğlu Mahmud el-Bulgarî el-Kerderî'nin yazdığı 'Nehcü'l-Feradis'tir. Eser, 1359-60 yıllarında mensur ve manzum biçimde kaleme alınmıştır. "Kırk Hadis" açıklaması mahiyetinde hazırlanmıştır. Açıklamalarda tarihî olayların ve hikâyelerin anlatımına baş vurulmuştur. Yazar eserini her biri onar fasıldan dört bab üzerine tertip etmiştir.

Türlere fıkıh ve tasavvuf konularında bilgi vermek ve öbür dünyayı kazanmak üzere, herkesin anlayabileceği sade bir Türkçe ile, XIV. yüzyılda yazılmış eserlerden biri, 'Muinü'l-Mürîd' adlı eserdir. Türk dili ve edebiyatı açısından önemli bir kaynaktır. Baştan başa hikmet tarzı dörtlüklerden oluşur. Bu tür metinlerin temel özelliği, makam ile okunmaya ve terennüm edilmeye uygun bir üslûp ve terkip ile kaleme alınmış olmalarıdır. Eserin kimin tarafından kaleme alındığı bilinmemekle birlikte, Şeyh Şeref veya İslâm adında bir şaire ait olduğu tahmin edilmektedir.

Altınordu çevresinde de, Tımbek Han (1341-1342) tarafından Nizamî'nin 'Hüsrev ü Şirin' mesnevisi, Kutub mahlaslı bir şâir tarafından aynı adla ve eserin vezni korunarak Türkçeye kazandırılmıştır. Eser, te'lif/tercüme özelliği içeren bir hüviyettir. Kahramanları ve mekânları yerleştirilmiştir. Bu bakımdan, o, Türk edebiyatında kaleme alınmış din dışı temalı, beşerî aşkı işleyen mesnevî, hikâyevi, manzum roman tarzında yazılmış ilk eser olarak bilinir. Bu cümleden bir diğer eser Harezmi'nin 'Muhabbet-nâme' adlı eseridir.

Harezmi, te'lif ettiği 'Muhabbet-nâme' adlı eserini Altınordu Hanı Canıbek Han'ın emirlerinden Mehmed Hoca Big'e 1353 yılında sunmuştur. Şair, şiir tekniği ve şiir söyleme yeteneği yüksek, duygu ve sanat yüklü bir üslûba sahiptir. Aruz vezniyle kaleme alınan ve mesnevi tarzında yazılan eser, on mektuptan oluşur.

Dönemin önemli şairlerinden biri de Hocendî'dir. Hocendî'nin 'Letafet-nâme' adlı eseri de, XV. yüzyıl başlarında kaleme alınmıştır. Harezmî'nin Türk edebî muhitlerinde bir hayli şöhret sahibi olduğu ve hürmet gördüğü, eserinin nüshalarından, gazellerinin nazire mecmualarında yer almasından ve Hocendî'nin kendisinden saygı ve takdirle söz etmesinden anlaşılmaktadır.

Mısır Memlûk sahasında yazılan eserler de, XV. yüzyıla kadar Uluğ Türkistan edebî yazı dili çerçevesinde değerlendirilir. Mahlasından aslen Saray şehrinde olduğu anlaşılan Seyf-i Serayî, yazdığı kaside, gazel, rübaî ve mesnevîleriyle bu yüzyılın en önemli edebî siması olarak temayüz eder. Sadî'nin 'Gülistan' adlı eserini Türkçeye çevirmiştir. Bu mensur çeviri, edebî yazı dilimizin güzel örneklerinden biri kabul edilir. Eserin bir başka mühim cephesi, şair tarafından eser için yazılmış mukaddemede dönemin şiir anlayışının tenkidî bir bakış ile ele alınıp değerlendirilmesini ve kendi görüşlerini yansıtmadır.

Serayî, düzenlediği nazire mecmuası ile, Türk dünyasının edebî muhitlerinin birbirlerinin faaliyetlerini takip ettiğini gösterir önemli bir kaynaktır. Bu kaynaktaki yer alan şairlerin bir kısmından sadece burada yer alan şiirler kalmıştır. Bunlar arasında, Azerbaycan sahasında XIV. yüzyılda yetişmiş Hasanoğlu da vardır. Hasanoğlu'nun sonraları başka şiirleri de tespit edilmiştir ama, çoğundan hâlâ bir iz yoktur.

İskenderiye'de yaşayan Berke Fakih, 1387 yılında 'Kitabu irşadü'l-mülûk ve's-selâtin' adıyla ibadete dair bir eser yazmış ve sonuna kendinden söz eden kısa bir mesnevî eklemiştir. Araplara Türkçeyi öğretmek üzere Gırnatalı Ebu Hayyan tarafından te'lif edilen 'Kitabü'l-idrak li-lisanî'l-etrak' adlı eser, Türk dilinin tarihini öğrenme açısından, bu muhitte kaleme alınmış önemli eserlerden biridir.

Hüsâm Kâtib tarafından 'Cümcüme-nâme' adıyla, 1368 yılında bir eser yazılmıştır. Bu eser, çeviri didaktik/öğretici bir mesnevîdir. Bu eserde, İlyas peygamber zamanında yaşayan bir sultanın, 'Cümcüme' <kesikbaş> ile arasında cereyan eden macera anlatılır. Bu macera, aynı zamanda Attar'ın eserinde yer alan bir hikâyedir. Çeviri eser, te'lif/tercüme usulüyle, eklemeler yapılarak kaleme alınmıştır. Harezm sahasında yazılan bir diğer eser 'Cevahirü'l-esrar' adını taşır, tasavvufî mahiyettedir.

Hint menşeli hikâyelerin tercümelerinden mürekkep ve edebiyatımızda on vezir hikâyesi diye bilinen 'Bahtiyar-nâme' bu dönemde kaleme alınmıştır. Uygur ve Arap yazılarıyla istinsah edilmiş nüshaları vardır. Bu hikâyeler, 'Sinbad -nâme' de yer alan hikâyelerden tercüme edilmiştir. Mansur Bahşi tarafından, 1435 yılında yapılmış Uygur yazısıyla yapılmış istinsahından ve dil özelliklerinden dolayı, eserin XIV. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Uygur harfleriyle yazılmış bu yüzyıla ait eserlerden 'Miraç-nâme' ve 'Tezkiretü'l-Evliya', Uluğ Türkistan edebî yazı dilinde kaleme alınmış çok önemli iki nesir örneğidir. Bu eserler, önemli kültür

merkezlerinden Herat şehrinde, 1436 yılında Mâlik Bahşi tarafından istinsah edilmişlerdir. 'Cenknâme-i Emîr Timur' ve 'İdige' destanları da, dönemin iki tarihî şahsiyeti etrafında oluşmuş destanlardır.

Uluğ Türkistan diye tanımladığım ilk tarihî Türk yurdu topraklarının Kafkasya'nın doğu yamaçları ile Hazer'in batı ve güney kıyılarını çevreleyen uç bölgesi Azerbaycan sahasında, Hasanoğlu'nun yanı sıra, Türk edebiyatının en önemli simalarından biri sayılan Nesimî, Hurufî inancına olan bağlılığı nedeniyle, 1404 yılında, Bağdat'ta fecî şekilde öldürülmüştür. Son derece coşkulu, duygulu, inanç yüklü ifadesi, cezbe, vecd ve istiğrak yaratıcı dizeleri ile etkileyici şiirler yazan şair, ölümü pahasına inançlarına sadık kalmıştır. Şiirlerini Türkçe ve Farsça tertip ettiği divanlarda toplayan şair, kendisinden sonra gelenleri uzun yüzyıllar etkisi altına almıştır. Bu uç veya köprü edebî yaratıcılık muhiti içinde Kadı Burhaneddin (1344-1399) ve Erzurumlu Kadı Darîr de sayılır. İlki divanı, ikincisi 'Siretü'n-Nebî' adlı eseriyle şöhret kazanır. Darîr'in eseri, Süleyman Çelebi'ye 'Mevlid'ini yazmada kaynaklık etmiştir.

Türk edebiyatı, aradığı yeni terkip ve üslûbu yaratmış olmanın ötesinde, tüm Türk coğrafyası üzerinde kendisini bedîf yaratıcılığın, bürokratik resmî yazışmaların egemeni durumuna getiren ifade gücü ve yeteneği yüksek bir edebî yazı diline de kavuşturur. Türk dilinin, bu yüzyılda ekonomik ve iletişim ağlarının ve bunların odaklarını oluşturan kurumların Türk coğrafyasının her köşesine erişmesi, ilmî, bedîf ve edebî yaratıcılık ortamlarında doğan ürünlerin okuyuculara ulaşmasını hızlandırmıştır. Bu etkileşim, Türk coğrafyasının her kültür merkezinde ve köşesinde, yaratıcılık kervanına yeni isimlerin ve eserlerin katılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Dolayısıyla, bu ağların kurulmasında, birbirlerine özgürce bağlanıp işlemede, iletişimi aksatan unsurların tasfiye edilmesinde Çingiz Han ve oğullarının oynadığı olumlu rolü göz ardı etmek imkânsızdır.

Uluğ Türkistan Türk edebî yaratıcılığının XV. yüzyılı, büyük bir gelişme içinde geçer. Bu çağ, bir bakıma Uluğ Türkistan'da Timur Beg ve oğulları çağıdır. Horasan, Amu ve Sır suları çevresi, Herat ve Semerkand bu yüzyılda dünyanın tam bir kültür ve medeniyet merkezi konumundadır. Anadolu sahasından büyük matematikçi Kadızade-i Rumî'yi getiren Uluğ Bey (1394-1449) onu Semerkand medresesine yerleştirmiştir. Ali Kuşçu gibi matematikçiler, Uluğ Bey gibi astronomlar ile Semerkand bir ilim merkezine dönüşür. Timur Beg zamanında da, Uluğ Türkistan sahasından Türkiye, Önasya sahasına Türk nüfusu kayması olmuştur. Bu durum, Türkiye toprakları üzerinde Türk nüfusu artışına olumlu katkı yapmıştır. Türk dilinin gelişmesine, alana yerleşmesine ve kök salmasına hizmet etmiştir. Kültür ve ticaret ağları güçlenmiştir.

Timur ve oğulları, Çingiz Han'ın torunları veya ardlarından gelen hanlar ve beyler, Türk dilinin inkişafına ve bu dilde eser verilmesine, devlet hayatında Türk

dilinin kullanılmasına özen göstermişlerdir. Yazışmalarda ve eserlerin yazımında Uygur harfli ve Arap harfli Türk alfabeleri bu yüzyılda sadece Uluğ Türkistan Türkleri arasında değil, dünya üzerinde bütün Türk ülkelerinde aynı zamanda bir arada kullanılmıştır. Bu da, Türk dili ile ilgili iletişim ve yazışma ağlarının bu çağda ne denli sağlıklı işleyen kurumlara ve güçlü bir hüviyete kavuşmuş olduğunu gösterir.

Kazak bozkırına yaptığı bir seferi Timur Beg, Ulu-Tav üzerine yazdırdığı on satırlık bir kitâbe ile kaydettirir. Uygur yazısıyla Türk dilinde yazdırılan bu kitabe, Türklerde kitabe yazıp arkaya bırakma görgüsünün bir devamıdır. Medeniyetin bu sahada inkişaf etmesi ve bir merkeze dönüşmesi, Türk dilinde edebî yaratıcılığı da olumlu biçimde etkilemiştir. Uluğ Türkistan'da olduğu gibi, Türkiye sahasında da Türk dili, aynı inkişafı ve yaratıcılığı gösterir. Bu bir tesadüfî durum değildir. Bana göre, bu durum, iki saha mensuplarının arasında kurulmuş iletişim ağları sayesinde doğan etkileşimin bir sonucudur.

Devlet adamlarından Şerafeddin Barlas, Aslan Hoca Tarhan ise, Timur Beg devrinin en önemli şair ve yazarları arasında sayılır.

Uluğ Türkistan edebî yazı dili, bu dönemde, edebî modelinden istifade ettiği Fars dili ile yaratıcılıkta bir üstünlük yarışı içinde görülür. Yüzyılın ilk yarısında Sekkâkî, Emirî, Lütfî, Mirza Haydar, Mirza Gedayî, Atayî, Yakînî, Mukimî yanı sıra, daha bir çok şair vardır. Bu çağ, bir bakıma şâirler ve eser verme çağıdır, diye tanımlansa yeridir. Sekkâkî'nin Uluğ Bey için söylediği, 'Felek benim gibi bir şair, senin gibi bir hükümdar doğurmak için daha pek çok dönecektir' sözü, bu üstünlüğü ve meydan okuyuşu ifade eder. Şairin divanı, kaside, gazel ve tuyuğlardan oluşur ve elimizde bugün, Londra'da saklanan tek nüshası vardır.

Dönemin önemli edebî simalarından biri de, Yusuf Emirî'dir. Yusuf Emirî, divanı ve 'Deh-nâme' adlı mesnevisi ile tanınmıştır. Musikî sazlarının kendi aralarında yaptığı münazarayı anlatan bu eser, manzum ve mensur bir anlatım üslûbu ve terkip anlayışı içinde kaleme alınmıştır. Şair eserine, 'Beng u çağır' adını vermiştir. Timur Beg ailesi mensuplarından Mirza Haydar, Nizamî'den 'Mahzenü'l-Esrar' adlı mesnevîyi yine bu devrede tercüme etmiştir. Fakat bu yüzyılın ve Türk edebiyatının bütün yüzyıllarının en büyüğü ve en mükemmel eser yaratıcısı ve çok yönlü insanı şüphesiz Ali Şîr Nevaî'dir.

Ali Şîr Nevaî (1441-1501) öncesinde yetişmiş en büyük şair ise, Lütfî kabul edilir. Nevâî de, onu över. Lütfî, şiirlerini tasavvufî bir çeşni içinde ama, daha çok din dışı konulara tahsis etmiş bir şairdir. Kaside, gazel ve tuyuğlarıyla şöhret bulan Lütfî, hem Türkiye ve hem de Uluğ Türkistan sahası şairlerini etkilemiş, şiirleri tahmis edilmiştir. Şairin divanı ve 'Gül ü Nevruz' adlı mesnevisi bilinmektedir. 'Zafer-name' adlı bir eseri var ise de, henüz bulunamamıştır. Aşk, ızdırabı ve

ayrılığı, şiirlerinde terennüm eden önemli şairlerden biri de Gedayî'dir. Gedayî'nin bir divanı vardır.

Dönemin önemli simalarından Yakînî, Yusuf Emirî'nin münazara tarzını kendine bir yöntem seçip o da, 'Ok ve Yay' arasında cereyan eden bir münazara eseri vücuda getirir. İlki gibi, bu eser de, mensur ve manzum karışık bir anlatım ile kaleme alınmıştır. Seyyid Ahmed Mirza da, bu dönemin önemli şairlerinden sayılır. 'Taaşşuk-name' adlı bir mesnevisi vardır. 'Letafet-nâme' adlı bir eserinden kayıt varsa da, henüz tespit edilememiştir.

Yüzyılın ikinci yarısı, Sultan Hüseyin Baykara (1469-1506) ile devlet adamı Ali Şir Nevaî çağıdır. Onların çağında Türkistan, Türk dünyasının ve dünyanın tam bir medeniyet merkezi hüviyetindedir. Türk edebiyatının merkezi ve zirvesi, bu yüzyılda Herat'tır. Sultan Hüseyin Baykara da şairdir ve bir Türkçe yazılmış divanı vardır.

Ali Şir Nevaî, sadece Uluğ Türkistan sahasının değil, bütün Türk edebiyatının yetiştirdiği en büyük simadır. Molla Camî, eserlerinde onun mükemmelliğini övmekten kendini alamaz ve Türk diliyle, ondan daha güzel hiç kimsenin şiir yazamayacağını belirtir. Ali Şir Nevaî, hayatı boyunca Türk diliyle şiir yazılmasını teşvik etmiştir. Türk dilinin, çağrışımları ve anlam zenginliği itibarıyla Farsça'dan üstün olduğunu savunmuştur. Ali Şir Nevaî, bu düşüncesini, 'Muhakemetü'l-Lûgateyn' adlı bir eser yazıp örnekleriyle kanıtlamıştır.

Büyük şair, geniş kültürü, olağanüstü yeteneği, hassas ruhî duyularıyla, ince hayalleriyle ve fikrî olgunluğuyla ördüğü şiirinde, sanatına olağanüstü hâkimiyeti ve bunu eserlerine yansımasıyla dikkati çeker. Şiirinin yanı sıra, başarılı bir nesir ustasıdır. Bir çok eserini de nesir ile vücûda getirmiştir. Edebiyat teorisi ile ilgili 'Mizanü'l-Evzan' adlı eseri yazmıştır. Bu eserinde, Uluğ Türkistan sahasında vücud bulan ve edebî yaratıcılığımızda yer alan nazım biçimleri hakkında bilgi verir, açıklamalar yapar, örnekler verir.

Ali Şir Nevaî, hürmet ettiği Molla Camî'nin Nefahatü'l-Üns' eserini Türkçe'ye çevirip ona, Uluğ Türkistan Türk velîlerini de ekleyip 'Nesaimü'l-Mahabbe' adıyla tamamlar. Devlet Şah tezkiresini de Farsça'dan Türkçe'ye çevirip buna Türkçe yazan Türk şairlerini ekleyerek 'Mecalisü'n-Nefais' adını verip yeniden yazar.

Türk dilinde yazdığı eserler, hamsesinde yer alan mesnevî tarzı yazılmış hikâyeler, divanları <Türkçe dört divanı, Farsça bir divanı vardır. > ile, bütün Türk coğrafyası üzerinde, zamanında ve sonrasında etkisi altına almadığı edebî muhit mensubu azdır denebilir. Hamse <beş manzum roman mecmuası>, beş hikâye ile tertip edilirken o, bu sayıyı aşan, altı hikâyeli bir manzum roman mecmuası düzenler. Türkçe divanları şunlardır: 1. Garaibü's-Sıgar, 2. Nevadirü'ş-Şebâb, 3. Bedâyi'ül-Vasat, 4. Fevâidü'l -Kiber. Büyük şâirin hamsesinde yer alan mesnevî

tarzı manzum romanlar ise, Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leyla ve Mecnûn, Seba-i Seyyare, Sedd-i İskender, Lisanü't-Tayr adlarını taşır.

Türklüğü ile övünen Nevaî, Türk dilinin mükemmelliğini ve onunla Türkler arasında başardığı işi, hamsesinde yer alan mesnevî romanlardan 'Ferhad ile Şirin' adlı eserinin sonunda şu sözlerle ifade eder <aşağıdaki parça, Zeki Velidi Togan'dan iktibas edilmiştir.>:

“Türk ulusu ister bir kabile, isterse yüz bin kabile olsun, bunun hepsi muhakkakki benimdir. Ben, hiç ordu sevketmeden Çin ülkesinden Horasan'a kadar uzanan yerlerdeki tek mil Türkleri kendi fermanım altına aldım. Yalnız Horasan (Türkü) değil, Şiraz ve Tebriz (Azerbaycan) Türkünün devrini dahi benim kalemim, şeker dökülen bir şekilde tatlı kılmıştır. Benim sözüme Türk milleti gönlünü vermiştir, yalnız gönlünü değil, canını dahi vermiştir; yalnız Türk değil, Türkmenler de benim sözüme gönlünü ve canını vermiştir. Ben bu (Türk) illerini zaptetmek için bir ferman göndermiş değilim, ben ancak bir Divan (yani şiirler mecmuamı) gönderdim. Bu 'Divan' bu memleket (ler) i öyle zaptedebildi ki, hiç bir hükümdarın "divan"ı ve defterleri bu şekilde zapt ve tanzim edemez”.

Altunordu, Kırım Kıpçak Türkleri <Yayık ve Ten arası Kıpçak bozkırı dahil> yurdu, XV. yüzyılda Türkiye coğrafyası ile bütünleşip, kuzey kanadı topraklar yeniden bütünleşme sürecine girer. Oğuz ve Kıpçak Türkleri, Kırım Hanlığının Osmanlı hânedanlığı Türkiye'sine gönüllü ilhaki ile yeni bir safha tamamlamış olur. Bunu XVI. yüzyıl başında güney kanat Mısır Kıpçakları'nın devlete katılımı izleyecektir. Ve aynı edebî yazı dili içinde, Müslüman, Hristiyan ve Musevî Türkler bu yeni Türkiye sahası içinde buluşmuş olacaktır.

Türk dilinde yazdığı eserler ile bütün Türk dünyasını tek bir imparatorluk hâline getirdiğini söylemesi, Nevâî açısından bakıldığında, zamanı için çok doğru bir tespittir. Bu dönem edebiyatımız uzmanı rahmetli Mehmed Çavuşoğlu, XV. yüzyıl edebiyatı, Uluğ Türkistan ve Türkiye sahalarında, ufak tefek lehçe farkları ve ekler bir yana bırakılacak olur ise, edebî dil yönünden aynıdır, derken, sanırım bu hakikati en doğru biçimde ifade etmiş oluyordu. Ahmed Paşa'nın otuz üç gazeline nazire yazdığı Türkiye sahasında, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Ali Şir Nevâî'nin izlendiği bilinmektedir. Türkiye sahasında kendisine nazire yazma, eserlerini okuma süreci uzun yüzyıllar devam eden tek şair Nevâî'dir.

Kırım hanları da edebî yaratıcılık ile meşgul olmuştur. Mengli Giray Han ve İsmail Kefevî, XV. yüzyılın şiir vâdisinin önemli simaları sayılır. Kıpçak lehçesi ile Oğuz lehçesinin etkileri, onların şiirlerinde bir aradadır. İstanbul ve Bahçesaray arasında sıklaşacak edebî münasebetler, Kırım Türkleri arasında müşterek edebî yazı dilinin inkişafını ve yayılmasını sağlayacaktır. XV. yüzyıldan itibaren, Rusya'nın XVIII. yüzyıldaki işgaline kadar bu edebî yazı birlikteliği sürecektir.

Aslında bu yazı dili, daha sonraları Gaspıralı İsmail tarafından, Rus işgaline karşın, daha geniş bir coğrafya üzerinde, bütün Türkler için, XIX. ve XX. aralığında müşterek bir edebî yazı diline dönüştürülmek istenecektir.

Azerbaycan sahası üzerinde. XV. yüzyılda ortaya çıkan edebî gelişmeler, Türkiye edebî yazı diliyle Uluğ Türkistan edebî yazı dili ve edebî yaratıcılığı arasında cereyan eder. Bu yüzyılda, Akkoyunlu idaresinde, Hataî mahlaşlı bir şairin Türk dilinde bir 'Yusuf u Züleyha' mesnevîsi yazdığı bilinmektedir. Ayrıca, Uzun Hasan çağında, İran-Turan savaşlarını anlatan Farsça bir eserin 'Kıran-ı Habaşî hikâyesi' adıyla Türkçe'ye çevrildiği kaydedilirse de, aslı henüz tespit edilememiştir. Bu dönemde yetişen önemli simalardan biri de Habibî'dir. Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı sahalarında ömrü geçen Habibî, İstanbul'da vefat etmiştir. Şiirleri bir divanda toplanmamıştır. Şiirlerinde tasavvuf çeşni ve aşk teması ağır basar. Bir diğer önemli şahsiyet, Hamidî adlı şairdir. Kendisinden arkada divanı kalmıştır. Şiirleri arasında Türkçe kaleme aldıkları azdır.

Ali Şir Nevaî gibi büyük bir edebî dehanın yetiştiği Uluğ Türkistan Sahası Türk Edebiyatı, bundan sonra onun kurmuş olduğu edebî mektebi izlemeye devam edecektir ama, bu büyük şair mertebesinde yeni bir sima ortaya çıkarmaktan uzak kalacaktır. Hiç şüphesiz bunda, içinde yaşanılacak zamanın siyâsî, iktisadî zorlukları yanı sıra, nüfus artışları, hanlar ve beyler arasında cereyan edecek iktidar kavgaları, rekabet yüzünden doğan sürtüşmeler önemli rol oynayacaktır.

B. Yerelleşme <Hanlar/Beyler Mücadelesi> Çağı Edebiyatı [XVI. - XVIII. yüzyıllar aralığı]:

Bu yüzyılda, Altunordu Hanı Özbek Han zamanında, Harezm, Sir Derya ve Amu Derya boyları, Timur Beg oğulları elinden alınır. Altunordu hanları, Özbek Han'a nisbetle, bu sahada Özbek hanları diye tesmiye edilir. Altunordu Hanı Özbek Han'a mensup Oğuz ve Kıpçak boyları, söz konusu saha üzerinde o tarihlerden itibaren Özbekler diye anılır. Şeybak Han zamanında, yerel yönetim yapılarıyla mücadele, Safevî Türkleriyle çekişmeler, sürekli çarpışmalar ve huzursuzluklar, sanat, kültür, ticaret ve medeniyet merkezi şehrin harap olmasını da beraberinde getirir. Bütün bu olumsuz gelişmeler, Uluğ Türkistan sahası Türk edebî yaratıcılığının da gerilemesine yol açar.

Türkistan'da Altunordu iktidarına Şeybanî sülâlesi geçtiğinde edebî yaratıcılık, hanların gayretine karşın eski düzeyine erişemez. Şeybanî Han, şiir ve ilim ile meşgul olmuş hanlardandır. Zeki Velidi Togan, onun, kimi şiirlerini bulup yayınlamıştır. Timuroğulları safından Altunordu Özbek hanları safına geçen şair Muhammed Salih, yazdığı 'Şeybanî-nâme' adlı eserinde, Semerkant'ın alınışını

tasvir eder. Şeybanî sülâlesinden Ubeydullah Han da, şairdir ve bir divan tertip etmiştir. Bu dönemin şairleri arasında Meclisî, Uluğ Türkistan Türkleri arasında, yazmış olduğu 'Kıssa-i Seyfûlmülûk' adlı aşk ve macera romanı ile büyük şöhret kazanır. Şairin eseri yüzyıllar boyu, Uluğ Türkistan Türk halkı arasında sevilerek okunur.

Timur Beg'in torunlarından Babur Şah (1485-1530), kendisine bağlı boylar ile kuzey Hindistan'a inip burada bir bağımsız devlet kurar. Babür Şah, XVI. yüzyılda yaşamış başarılı bir hükümdar olmanın yanı sıra, şiirleri ve hatıratı ile, Uluğ Türkistan edebî yaratıcılığı açısından, XVI. yüzyılı başarıyla temsil eden yegane büyük simadır. Divanı, aruz risalesi, fıkıh meselelerini ele alan 'Mübeyyen' adlı mesnevîsi, tasavvuf konusunda 'Risale-i Validiyye' manzumesi, şairin bilinen eserleri arasındadır. Fakat, onun 'Vekay-i Babür' <Babür'ün Hatıratı> adlı eseri, dünya edebiyatı açısından türünde yazılmış en büyük şaheserlerden biridir.

Uluğ Türkistan'ın güneybatı ucunda, Azerbaycan Türkleri sahasında, bu yüzyılda önemli edebî simalar yetiştiği görülür. Bunlardan ilki Şah İsmail (1486-1514)'dir. Nesimî etkisi altında kalan Şah İsmail, tasavvuf açısından da dedesi Şeyh Safiyuddin'in telkinleri ve terbiyesi altında yetişmiş hükümdar şairlerden biridir. Hece ve aruz vezinleri ile şiirlerini tertip eden Hatâî, eserleriyle taraftarlarını etkileyen duygu ve vecd yüklü, coşturucu ve harekete geçirici bir üslûba sahiptir. Divanı ve Hz. Ali'yi öven 'Deh-nâme' adlı mesnevisi bilinmektedir. Hece vezniyle söylediği 'ilâhî'ler, şiilik propagandası şiirler, Türkler arasında kendisine büyük bir taraftar yaratmıştır. Türkiye sahasında yaşayan Oğuz Türkleri aşiretlerinin önemli bir kısmını Hataî, bu etkileyici söyleyişleri ile kendi yanına çekmeyi başarmıştır. Fakat, dönemin Türk devlet hâkimiyet sahasını genişletme açısından iki Türk hükümdarı tarafından yürütülen dinî mahiyetteki sünnilik/şiilik gibi ideolojik çatışmalar, Türk medeniyetinin sonraki gelişmelerini etkileyecek bir taassubu da, Türk toplum hayatına yerleştirmiştir. Türk dünyası içinde bu dramatik durum, toplum hayatında, yeryüzünde yaşanan acı tecrübeler ve yaşamakta olduğumuz gelişmelere rağmen, kısmen yerini muhafaza etmektedir. Geçmişin yanlışlarına sapananlar geleceği doğru göremez ve inşa edemez.

Uluğ Türkistan sahasının güneybatı, Türkiye'nin güneydoğu ucunda, Bağdad şehrinde, XVI. yüzyılda, Türk edebiyatının her iki sahasında ayrışma temayülleri içine giren edebî yaratıcılığı şahsî üslûbu içinde eritip yeniden bütünleştiren Fuzûlî adlı bir şair yetişir. Fuzûlî, mensur ve manzum eser verme vadisinde olağanüstü yeteneğe sahip, döneminin ilimlerine vâkıf, irfan sahibi bir şair, bir ediptir. Arapça ve Farsça'yı, bu dillerde şiir yazacak, divan tertip edecek ölçüde bilmektedir. Fakat, o, asıl şaheserlerini Türk dilinde yazıp yaratmıştır. Divanında yer alan gazel ve kasidelerde, şiir sanatının bütün hünerlerini ve güzelliklerini muhteşem bir üslûp ve ifade gücüyle sergiler. Aşk, onun şiirlerinde ilâhî bir cezbe ve vecd hâlinde kendini

gösterir. Şiir vâdisinde 'Leyla ve Mecnûn' mesnevîsi, nesir vâdisinde 'Şikâyet-nâme' adıyla bir araya getirdiği mektupları edebiyatımızın şaheserleri arasındadır.

Türk edebiyatı, XVII. yüzyılda inkıraz çağına giren ve Rusya'nın istilâ hareketine maruz kalan Uluğ Türkistan gibi, bir gerileme süreci içine girer. Uluğ Türkistan'ın en batı ucunda yer alan Kazan Hanlığı düşmüştür. Uluğ Türkistan hanlıkları ve beylikleri arasında karışıklıklar ve iktidar kavgaları sürmektedir. Rusya, bu yüzyılda bütün Sibiry'a'yı, bu çekişmelerden istifade ederek istilâ etmeye başlamıştır. Türkistan sahasına nüfuz etmenin hazırlığı içindedir. Uluğ Türkistan'ın doğu Türkistan mıntakası Çin tarafından işgal edilmeye çalışılmaktadır. Bu sıralarda, XVI.-XVII. yüzyıldan itibaren Türk coğrafyası üzerinde var olan hanlık ve beyliklerin devlet düzeni üzerinde, işlerin yürütülmesinde de çatışma yaratıcı gelişmeler derinleşmeye başlar.

Türk devlet hayatında, işlerin yürütülmesinde, dünya düzeninin yönetilmesinde, töre/yasa daima ön plânda tutulmuştur. Bu anlayış, Uluğ Türkistan sahası Türkleri arasında, İslâm dinine intisap ettikten sonra da, muhafaza edilmiştir. Türk medeniyeti, X.-XIII. yüzyıllar aralığında, evrensel boyutta yeni bir terkip ve üslûp ile yoğrulup ortaya konurken, bu husus daima göz önünde tutulmuştur. Ve bu yeni terkip ile üslûp içinde, Türkler, hayatlarını bu dünya ve öbür dünya için tanzim edecek ve onlara göre hazırlayacak otoriter alanları, Sır Derya ve Harezmi sahası Türk sülûlîğinin yarattığı anlayış ile birbirinden ayırmayı başarmışlardır. Türk sülûlîğinde din, mücerret maneviyat dünyası ile ilgilidir ve devletin, hanların/beylerin ülkeyi nasıl idare etmesi gerektiğine karışmaz. Uluğ Türkistan Türk şeyhleri de, hanları ve beyleri de, başlarına sarık sarmaz, Türk kalpağı giyerler.

Türk sülûlîğinin bu anlayışına, İran/Fars-Horasan sülûlîği karşı çıkan bir yol izler. Onlar, töre/yasa ve Türk sülûlîği üzerine kurulu devlet yönetim anlayışına karşı duran yeni bir dinî ideoloji ileri sürerler. Fars halkının kaybettiği iktidar gücüne bürokratik düzlemde de olsa, yeniden ortak olmanın yolunu Horasan-İran sülûlîği, töre/yasa ve Türk sülûlîği dengesi modelinde işleyen devlet yönetim yapısı karşısına, İslâmiyeti teokratik bir din gibi tanımlayıp şeriatı ve dünya işlerine müdahale eden sülûlîk anlayışını yeni devlet yönetim modeli olarak ortaya atarlar. Ancak, bütün bu ideolojik yaklaşım içinde, Fars entelektüellerinin devlet hayatında, bürokraside iradeye ortak olunabileceği, devlet makinesi içinde yer bulunulabileceği düşüncesi vardır. Sonuçta, yeni model akım taraftarları, toplum hayatında, hanlıklar ve beylikler arasında yeni çatışma alanları açıp geliştirmekte gecikmedi. Bu çatışmalar, XVI.-XVII. yüzyıllar içinde, Uluğ Türkistan sahası Türkler arasında fikrî ve ilmî hayatın çökmesine, medeniyetin gerilemesini hızlandıran bir süreçte kapı açar.

Uluğ Türkistan sahasında, gerilemeye hızla kapı açıldığı çağda, Türkler arasında yönetim, hanlıklar hâlinde, paramparça bir duruma girer. Sır Derya ve Amu Derya çevresinde Şibanlılardan Abulhayr oğulları; Harezmi'de Yedigâr oğulları; Kazakistan'ın kuzeybatısı ile Başkurt ülkesinde Sibir hanları Bek-Kunduz oğulları; Kazakistan'ın batısında, Balkaş'tan Edil ırmağı arasında Manggıt-Nogay mirzaları, Kazakistan'ın kuzeydoğusunda Kazak sultanları, Yedisu dağlık bölgesinde Çağatay âilesinden inen hanlar bulunmaktadır. Hanlar/beyler arası çekişmeler, Çinlilerle, Ruslarla, Kalmuklarla ve Safevîler ile yapılan savaşlar, bu süreçte hızlanmaya başlar. Bu süreçte, Uluğ Türkistan sözel ortam edebî yaratıcılığında Türkler, muhteşem bir destan edebiyatı repertuarı yaratırlar. 'Adil Sultan' ve 'Uruk-Mamay' destan, ağıt ve hamasî Türküleri bu mücadeleleri yansıtır. Ruslara karşı yapılan çetin mücadelelerin akisleri 'Narık oğlu Çora Batır' ile 'Kuluşuk' adlı tarihî kahramanlar etrafında yaratılan destanlarda toplanmıştır. Bütün bu destanlar, ağıtlar, Türküler, şarkılar ve ezgiler, Kırım'dan Çin sınırına bütün Uluğ Türkistan Türkleri arasında bilinir, söylenir, anlatılır ve çalınır.

Harezmi'de bu çağda hanlık eden Dost Mehmed Han, Türk tarihine meraklı, geçmiş macerayı dinlemeyi seven bir şahsiyettir. Onun zamanında, Harezmi tarihçi Ötemiş Hacı, geçmişi, Türk tarihini anlatan 'Tarih-i Dost Sultan' adlı bir eser yazar. Türk tarihi açısından çok önemli bu eserin tek nüshası rahmetli hocam Zeki Velidi Togan kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Eserin kıymeti, tarihçinin kaydettiği malumatları halkın anlatmalarından, aksakalların naklettiği rivayetlerden toplamış ve kaynaklardan gelen bilgilerle birleştirip destanî bir üslûp içinde ifade etmesidir. Bu üslûp, eserlerin akılda muhafaza edilmesini, makamla okunmasını ve terennüm edilmesini kolaylaştırmaktadır. Sözel ortam edebî yaratıcılığımıza mahsus bu kurgu, terkip, üslûp ve anlatım tekniğinin, bu açıdan uzun yüzyıllar boyu yazılı ortam edebî yaratıcılığımızı etkilediğini rahatlıkla söyleyebilirim.

Söz konusu yüzyılda, Hive Hanlığı'nda bu sırada Şeybanî sülâlesine mensup Ebulgazi Bahadır Han (1603-1666) bulunmaktadır. Bu büyük devlet adamı, Türk hanları ve beyleri arasında cereyan eden çekişmeleri önlemek, Türkler arasında birliği kurmak için tarihten istifade üzere iki büyük eser vücûda getirmiştir: 'Şecere-i Terâkime' ve 'Şecere-i Türkî'. Türk ruhunu diriltmek, Türklük şuurunu güçlendirmek üzere Ebulgazi Bahadır Han'ın yazdığı bu iki büyük eser, bu yüzyılın olduğu kadar, Türk tarih yazıcılığının da, iki önemli kaynağı olmuştur.

Dönemin bir başka önemli şahsiyeti, XVII. yüzyıl ortalarında ve XVIII. yüzyıl başlarında yaşamış olan sûfî şair Allah Yar'dır. Türkçe şiirleri yanı sıra, 'Sebâtü'l-Âcizin' adlı dinî, ahlâkî ve terbiyevî manzumesiyle Türkler arasında şöhret bulmuştur. Türklerin kurduğu Hint imparatorluğunda da, Babur Şah'tan sonra edebî faaliyetler sürmüştür. Fakat, bu sahada Farsça yeniden ön plâna geçmiştir ve edebî yaratıcılıkta Türk dili ihmal edilmiştir. Bir süre sonra da, imparatorluk, Avrupalı kolonizatörlerin kontrolüne girmeye başlar ve sonunda inkıraz eder.

Aslında, bütün Uluğ Türkistan sahası edebî yaratıcılığında, XVII. -XVIII. yüzyıllar, düzey itibarıyla oldukça gerilemiş ve sürüp giden hanlar/beyler mücadelesi ile tam bir inkıraz içine girmiştir. Batıdan istilâ ve sömürge hareketini sürdüren Rusya, doğuda Çin ve güneyde, Hindistan'a çıkan ve yerleşen İngiltere, Fransa ve öteki Avrupalı devletler Uluğ Türkistan yollarını kuşatma altına alıp ele geçirmeye çalışmaktadır. İçerde ise, hanlar/beyler mücadelesi, Kalmukların herkese yönelik saldırıları ızdırapları artırmaktadır. Rusya, bu bölünmüşlükten, sömürgeleştirme politikalarında fevkalade istifade etmektedir. 'Er Targın' etrafında yaratılan destanda Ruslar ile yapılan mücadeleler, 'Karasakal' veya 'Şehzade Şuna Batır' etrafında oluşan destanda ise, Kalmuklar ile yapılan savaşlar anlatılır.

İrili ufaklı bir çok şair ve edip [Ömer Bakî, Muzaffer Kırâmî, Niyaz Nişâfî, Baba Rehîm Meşreb gibi.] Türkistan sahasında göze çarpar ise de, bunlar edebî yaratıcılığa yeni bir soluk kazandıracak bir yetenek gösterememişlerdir. Türk edebiyatı bu süreç içinde XIX. yüzyıla ayak basar. Rusya, istilâ ve sömürgeleştirmeyi hızla gerçekleştirmede, Uluğ Türkistan hanları ve beyleri arasında cereyan eden çekişmelerden büyük ölçüde istifade etmektedir. Uluğ Türkistan'ın Azerbaycan sahası üzerinde de benzer olaylar ve gelişmeler kendini göstermektedir. Burada da, edebî yaratıcılık sahasında yazılı ortam yaratıcılığı XVII. yüzyılda zayıflar, yerini sözel ortam edebî yaratıcılığı alır. Hikâyecilik ve hikâye anlatımı gelişir, büyük bir repertuar oluşturmaya ve geniş bir hikâye anlatıcıları ile dinleyici çevresi doğmaya başlar. XVIII. -XIX. yüzyıllar sözel ortam edebî yaratıcılığında, Uluğ Türkistan sahasında, yönetimlerin ve entelektüel çevrelerin yetersizliği, halk ile aralarında artan boşluk, sözel hikâye anlatıcılarını öne çıkarmış ve geniş dinleyici çevreleri ve anlatım repertuarları oluşturmuşlardır. Türkmenler arasında Mahtumkuli, Mollanepes (1810-1860), Kemine (1770-1840), Seydî (1768-1830), Kurbandurdı Zeliî (1790-1844) gibi önemli şairler, XIX. yüzyılda eski şiiri temsil ederler. Sözel ortam yaratıcılığı Türkmenler arasında da bu süreçte zengin bir destan ve hikâye repertuarı meydana getirmiştir. Bu repertuarın merkezinde Sayyat Hamra, Köroğlu, Aşık Garip-Şasenem ve Dede Korkut boyları yer almaktadır.

Azerbaycan sahasında, XVII. yüzyılda sözel hikâye anlatımı repertuarında 'Varka ve Gülşah', 'Aşık Garip', 'Kerem ile Aslı', 'Abbas ve Gülgez' gibi bir çok sözel anlatım ürünü eser yer alır. Hanlıklar çağı XVIII. yüzyılda, yazılı ve sözlü ortam yaratıcılığı imkânlarını birleştirip yeni bir terkip ve üslûp içinde eser veren şairler arasında Molla Penah Vâkîf (1717-1797), Molla Velî Vidadî (1709-1809) dikkati çeker. İlki neşe, ikincisi keder şairidir. Bunlara bir sıra yazılı ortam mensubu şairler eklenebilir.

İstilâ hareketleri yanı sıra, Uluğ Türkistan hanları ve beyleri arasında cereyan eden mücadeleler, sözel ortam yaratıcılığını, sadece Azerbaycan sahasında değil, çok köklü anlatım kurumları oluşturan ve tarihî süreç içinde bunları kesintisiz

ULUĞ TÜRKİSTAN TÜRK EDEBİYATINA KISA BİR BAKIŞ
[XIII. - XXI. yüzyıllar aralığı]

koruyan Türk boyları arasında ön plâna çıktı. Geçmişin zafer günlerine duyulan özlemler, yaşanan acı günler, Rus ve Çin istilâ hareketlerinin yarattığı çaresizlikler ve ızdıraplar, XVII. yüzyıldan itibaren sözel destan ve hikâye anlatımını Uluğ Türkistan Türkleri kendilerine bir sığınak gibi seçmişlerdir. Mazinin kahramanları ve zafer hâtıraları destanlaştırılmış, obadan obaya anlatılır duruma gelmiştir. Bu tarihî repertuara yeni ve yakın zamanların olayları ve kahramanları da eklenmiştir. Uluğ Türkistan Türkleri, bugün, dünyada hiçbir millete nasip olmayacak hacimde ve çeşitlilikte bir sözel destan ve hikâye repertuarına sahiptir.

C. Yeni Türk Yazı Dilleri Kurulması ve Edebî Yaratıcılık Dönemi [XIX. - XX. yüzyıl aralığı].

Çin'in doğu taraflarında Uluğ Türkistan'ın Moğulistan ve Doğu Türkistan topraklarını işgal etmesine karşılık, Kıpçak Bozkırı, Kırım, Kafkasya ile, Sibiryaya ve Batı Türkistan topraklarının [Hive ve Hokand hanlıklarını da bağımlı düşünürsek] tamamının Çarlık Rusya'nın sömürgesi konumuna getirildiğini görürüz. Uluğ Türkistan topraklarının güneybatı ucunda Azerbaycan ve Türkmenistan topraklarının büyük bir kısmı İran'da, bir kısmı güneyde Afganistan'da kalmıştır. Rusya, Uluğ Türkistan sahası Türkler üzerinde hangi dinde olurlarsa olsun, Ortodoks mezhebine girmeleri için baskı ve teşvik yöntemleri kullanmaktadır. Türkler arasında kesif bir misyonerlik faaliyeti yürütmekte olan Rusya, açtığı Rus mekteplerine çeşitli boylardan Türk çocuklarını toplayıp amaçlarına hizmet edecek biçimde eğitmeye çalışmaktadır. Öbür yandan, her bir Türk boyu için ayrı bir yazı dili geliştirme politikaları hazırlamaktadır. Bu yolda yetişen şarkiyatçıları, yeni Türk yazı dillerini geliştirmek üzere yönlendirmektedir. Bu çalışmaların, Türkler arasında yeni yazı dillerinin geliştirilmesi ve boy asabiyetlerinin ve kimliklerinin öne çıkarılması faaliyeti Rusya tarafından, özellikle XIX. yüzyılın dördüncü çeyreği içinde vazgeçilmez bir politikaya dönüştürülür ve uygulamaya sokulur.

Türk ülkelerinin, XIX. yüzyılda Rusya tarafından tamamen istilâ edilerek sömürgeleştirilmesinden sonra, Uluğ Türkistan edebî Türk yazı dili birliğinden söz etmek imkânsızlaşmıştır. Rusya'nın istilâ ettiği Türk ülkelerinde, birliğin koruyucularından saydığı edebî yazı dilini parçalamak için izlediği politikalar, sonuçta edebî, fikrî ve medeniyet birliği bağlarında muayyen bir ayrışmayı yaratmaya muvaffak olur. Yazılı ortam yaratıcılığında yaratılmak istenen bu gelişmelere karşın, Türkler arasında, sözel ortam yaratıcılığı ürünlerde, onların icralarında ve icra ortamlarında geniş ve zengin bir destan ve hikâye repertuarının yarattığı müşterek sözel edebî anlatım dili ve söz dağarcığı, tarih ve mazi birliği, töre, gelenek ve görenek birliği, fikir ve medeniyet birliği açısından Uluğ Türkistan

Türkleri arasında mevcut bağların güçlendirilmesi ve korunması işlevini başarıyla yürütmüştür.

Türkler arasında, XIX. yüzyıl ortalarına kadar, Uluğ Türkistan sahasında tek bir edebî yazı dili egemendir. Zeki Velidî Togan'ın dediği gibi, Kaşgar'da Hocaların ve Yakup Beg'in tarihine dair yazılanlar ile, Hıve'de, Bükey Orda'da ve Abılay Han saraylarında aynı edebî yazı dili kullanılır. Fakat, bu durum, yüzyılın ikinci yarısında istilâ ile iyice harabeye çevrilen Türk medeniyeti aleyhine değişir. Rusya, bütün Türk ülkelerinde kendine hizmet edecek ve karşı bir güç oluşmasını önleyecek politikalar ile, kabilecilik fikirlerini yaymaya ve ufak ufak kabile edebî yazı dilleri geliştirmeye, bu yolda çalışacakları teşvik etmeye özen gösterir. Rus mekteplerinde çeşitli kabilelerden toplanan Türk çocukları, böyle bir program içinde yetiştirilir ve Rus medeniyetine alıştırılır. Rus mekteplerinde yetiştirilen bu çocuklar, edebî yazı dili varlığından habersiz olduğu için, bunlar, sahip oldukları kendi kabile, şehir, kasaba veya köy ağızları ile yazmaya teşvik edilir. Togan diyor ki: *Bunlar, kendi aralarında bir kültür, medeniyet ve edebî yazı dili ve tarih birliğine sahip olduklarından habersiz yetişen Özbek, Kazak, Tatar, Başkurt, Türkmen gençleridir. Kimliklerinden ve kim olduklarından habersiz bu gençlerin, aralarında Rusça konuşarak kendi kabileleri için birer millî kimlik ve birer yeni "millî edebiyat" yaratmaya çalışmaları, günümüz dünyası için acı bir ders olarak karşımızda durmaktadır.*

Yeni kabile edebî yazı dillerinin kurulmasında Rusya, Kazan'ı merkez üs seçer. Ruslar burada, bu yazı dilleri ile uğraşacak bir Rus Üniversitesi kurar. Program, meşhur misyoner ve müsteşrik İlminsky'nin yönetiminde yürütülür. Bunun ardından ilk girişim Kazan Türklerinden Said ve İbrahim Halfin kardeşler tarafından hazırlanan ve yayınlanan "Tatar azbukası" ile yeni "edebî yazı dilleri kurma" projesi uygulamaya konmuş olur. İlk adımdan sonra Rusya, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmenler için de aynı yolda hizmet verecek biçimde, bu kabile lehçelerinde metinler oluşturan kimi risaleler yayınlamaya başlar. Bu cümleden İlminsky, destan metnine bizzat kendisinin eklediği bir "son söz" ile, 1880 yılında "Er Targın" kıssasını yayınlar. Yazı dilleri ile ilgili projeye yeni adımlar Türkistan sahasında da, aynı program çerçevesinde eklenmektedir.

Kabile lehçelerinden yazı dili kurma çalışmalarına Rusya hükûmet dairelerinde görev verilmiş Türk aydınları ve Rus misyoner çevrelerine yakınlık gösterenler iştirak ettirilmektedir. "Tatarlık" veya Tatarcılık' teorisini ortaya atıp geliştirmeye çaba gösteren Kayyum Nasirî, Kaza Ortodoks papaz mektebi Tatarca muallimidir. Kazak lehçesinde bir edebî yazı dili kurmaya çalışan İbrahim Altınсарın, dinî bilgisi zayıf ama Rusçası mükemmel bir insandır. Başkurt lehçesinde edebî yazı dili kurmaya girişen Dr. Kulayev, papazlara duyduğu minnettarlığı ile bilinir. Altınсарın, İlminsky ile işbirliği yaparak Kazaklar için, 1873 yılında, Çolakoğlu Ercan ile birlikte, bir "elifba" ve mektep kitapları hazırlar. Rusların isteği üzerine

Altınсарın, Kazak Türkleri için bir antoloji (Hrestomatia) hazırlar ve Kazan'da bastırır. Bu antolojinin muhteviyatına bakıldığında, Altınсарın'ın tam bir Kazak milliyetçisi olduğu kolayca anlaşılır. Rusların isteklerini değil, Uluğ Türkistan'ın kültür birliğini koruyacak bir yol izler. O, hazırladığı okuma kitaplarında Emir Temür (Satemir), Abılay Han, Canıbek Batır, Kıpçak Seyyidkul ve Abulhayr Han'a ait hikâyelere, şiirlere; Edige, Urakoğlu Alıbek Mirza, Erden Batır, Kublandı, Çalkiyiz, Canıbek Han destanlarından parçalara yer vererek, belirttiğim çizgide önemli bir işlev görmüştür. Altınсарın, bunun yanı sıra, Kazak Türkleri arasında ve Kazak çocukları için açılan mekteplerde Hristiyanlaştırma faaliyetlerine ve Kazak topraklarına Rus göçmenler yerleştirilmesi çabalarına da şiddetle karşı çıkmış ve bu yolda İlminsky'yi çeşitli mektuplarıyla uyarmıştır. Kazak Türklerinin İslâmîyeti okuyup anlaması ve öğrenmesi için, daha önce yayınlanmış ilmiyelerden en iyisini Kazak lehçesinde, "Kazakça Şeraitü'l-İslâm" adıyla hazırlayıp Kazan'da bastırır. Altınсарın'ın bu faaliyetleri, Uluğ Türkistan medeniyetinin, yazı birliğinin ve müşterek ananelerinin korunmasında önemli hizmetleridir. Altınсарın'ın açtığı yolda Mangkışlaklı Ebu Bekir Molla, Tobul'da Mevlikey Molla, Karkaralı Şeyhülislâmoğlu Yusufbek ve Meşhur Yusuf Köpeyoğlu yaptıkları yayınlar ile Uluğ Türkistan Türkleri arasında hem kültür ve medeniyet birliğini korumaya çalışmışlar ve hem de çok zengin bir medeniyet arşivi oluşturmuşlardır.

İlminsky'nin önderliğinde yürütülen yeni edebî yazı dilleri yaratma programının Türkistan sahası içinde yürütücüsü yine, Mikola Ostourmov adlı bir Rus misyoneridir. Bu yoldaki çalışmaları, 1870 yılında, Taşkent'te çıkardığı "Türkistan Vilayeti" adlı gazete yoluyla geliştirir. Aynı işlemler, Kazakistan'da çıkarılan "Dala Vilayeti" adlı gazete ve Aşgabat'ta Türkmençe ve Farsça çıkarılan haftalık "Mecmua-i Mâverâ-yi Bahr-i Hazer" dergisi ile yapılır. M. Ostroumov, çıkardığı gazetede bozuk bir anlaşılmasız yazı dili kurmaya çalışır. Uluğ Türkistan Türklerinin müşterek edebî yazı dilini en iyi muhafaza eden Özbekistan sahası Türklerinin yazı dilini tahrip etmek ve Kazak, Kırgız, Türkmen Türklerinden ayırmak, onlar ile anlaşamaz duruma getirmek için, yazılarda gördüğü müşterek söz dağarcığını bozar ve onların yerine Farsça kelimeler yerleştirir, ünlü uyumunu bozar ve yerine, Taşkent'te çok bozuk, Farsça ile karışık konuşulan bir ağzı ikame eder. Bu işlemler ve bu işlemleri takip eden Sovyet Rusya politikaları, Özbekistan edebî Türk yazı dilinin muhteşem geçmişini paramparça edip, onu, Ali Şir Nevâî'nin 'Türk tili birle Türk âlemini yekpâre ettim', dediği yetenek ve kapasiteden uzaklaştırmıştır. Ama inanıyorum ki, Seskâkî, Lütfî ve dünya edebiyatının güneşi Ali Şir Nevâî'yi yaratan iklim, bugün yeni önderleriyle geri dönmekte ve yarın için, o muhteşem iklimin geri dönmesi için yeni ve kucaklayıcı bir kozadan beklenen güneşin doğmasını hazırlamaktadırlar. Bugünün liderini yarının ölümsüzlüğüne taşıyacak olan da, şüphesiz bu yolda vereceği emek, tüketeceği ömür olacaktır. Tıpkı o büyü dahî, Ali Şir Nevâî'nin bu yolda tükettiği ve ebedîlik şerbetini içtiği ömür gibi.

Kazak dalasında Köpeyoğlu Yusufbek, Togan'a göre, Kazak Türklerinin Ahmed Mithad'ı gibidir. Bir gecede veya bir kaç gün içinde oturup hacimli eserler yazabilir bir yeteneğe sahiptir. Dinî ve destanî hikâyeler yazmış, tercüme yapmıştır. Tercümelerde, temaları ve kahramanları, coğrafyayı tamamen yerleşirmiştir. Kazak Türkleri arasında yaşayan bütün Türk efsânelerini ve destanlarını toplayıp yazıya alıp yayınlamış olan Yusufbek, edebî yazı dilinin gelişmesi yanı sıra kültür ambarını da bu eserler ile zenginleştirmiştir. Bunlar arasında 'Kız Cibek', 'Alpamış', 'Ayman-Çolpan' Türkler arasında çok sevilmiştir. Aynı yıllarda Kıpçak Nurcan Akın da, şiirlerini 'Alaş' adlı bir dergide yayınlar.

Yeni edebî yazı dilleri ile gelişen edebî yaratıcılık bakımından Kazaklar arasında millî edebiyatın asıl kurucuları ve öncüleri Kunanbayoğlu Abay (1845-1906), Baytursun oğlu Ahmed (1872-1909), Duğlat oğlu Mir Cakıp (1881- 1909) ve Bükeyhan oğlu Alihan (1869-1917)'dir. Abay, denebilir ki, bu edebiyatın kurucusu ve gençlerin yetişmesi için çok çaba gösterendir.

Avrupa edebiyatını da yakından bilen Abay, Nevât ve Fuzûlî mekteplerinden, Uluğ Türkistan sözel ortam yaratıcılığında istifade ederek, yeni bir terkip ve üslûp içinde verdiği mükemmel örnekler ile, yetişecekler, nasıl millî ve evrensel nitelikte bir edebiyat kurulabileceğini göstermeye çalışır. Abay, hem akın, hem şâir ve hem de bir hakîmdir. Herkesin anlayabileceği sade bir dil ile en karmaşık konuları anlatmakta güçlük çekmeyen bir üslûba sahiptir. Yeğenlerinden yetiştirdiği Şahkerim, "Kazak hem Hanlar Şeceresi" adlı tarih eseri ile, 1912 yılında "Kalkaman Mamır" adlı bir roman yazar. Romanda, İrtiş'tan Sır Derya'ya geç sırasında Kalkaman Batır ile Mamır Kız arasında yaşanan aşk, 1722 yılında yaşanan 'Aktaban Şuburundı" adlı olaylar anlatılır.

Kazak Türkleri arasında Baytursun oğlu Ahmed [Kazak Türkleri kendisine 'Akanğ' diye hitap eder.], Duğlat oğlu Mir Cakıp ve Bükeyhan oğlu Alihan, Kazak Türkleri arasında millî edebiyatın, millî tefekkürün ve millî hareketin öncüleridir. Onlardan, Kazaklar arasında "Üç ayaklı tağam" diye söz edilir. "Üç ayaklı tağam" mensupları, 1917 yılında, Kazak millî kongresi sırasında, Rus demokratlar ile olan bağlarını kopardıklarını açıklayıp Uluğ Türkistan'ın bağımsızlığı mücadelesine öncülük ederler. Kazak millî hareketinin doğmasında ve vücut bulmasında hayatî rol oynayan Alihan'a, hocam Togan, Türk tarihi hakkında yazdığı ve yayıncısı tarafından adı 'Türk Tarihi'nden 'Türk-Tatar Tarihi'diye değiştirilen eserini 1912 yılında ithaf ederek gönderir. Togan'ın bu eseri, hem Alihan'ı ve hem de İstanbul'da yaşayan Yusuf Akçura'yı aynı ölçülerde etkilemiş ve yazarına sitayişkâr mektuplar yazmışlardır. Üç ayaklı tağamın çıkarmakta olduğu 'Kazak' adlı gazete, 1913 yılından itibaren, Orenburg'tan daha rahat çalışmak ve merkezde olmak için Ulu Tav/Arka'ya taşınır. Kazaklar arasında eski medeniyet ananeleri ile İslâmî muaşeret ve tefekkür tarzını öğrenip muhafaza etmeleri hâlinde Avrupa medeniyetiyle daha kolay uyum sağlanacağını ileri süren Çokan Velihanoğlu,

Tatarların bir yandan ticaret ve bir yandan da onları Tatarlaştırmaya çalışan ve bu yolla para kazanan Tatar mollalarının çoğunu Arka'dan sürüp çıkarırlar. Buna karşılık, bağımsızlık mücadelesi veren Kırım, Azerbaycan ve diğer Türklerin menfaatleri için çalışanlar hakkında "Kazak" gazetesi destekleyici yazılar yayınladı. İsmail Gaspıralı, 1915 yılında vefat edince bu büyük insandan 'rahmetli babamız' diye söz edilerek, "dilde, fikirde ve işde birlik" için hareket edilmekte olduğu, bu vesileyle bir kez daha dostu düşmana duyurulur.

Özbekistan sahası Türkler arasında M. Ostroumov, yeni edebî yazı dilini yerleştirmek üzere çıkardığı "Türkistan Vilâyeti" gazetesi etrafına Hokand ve Hıve çevresinde, Nevâî mektebi çevresinde edebî faaliyette bulunan şâir ve edipleri çekmeye çalışır ve bunda da başarı sağlar. Mevlânâ Muhyî, Mukimî (1851-1903), Ubeydullah Salih Zevkî (1853-1921) ve Margulanlı Zakir Can Furkat (1858-1909) ile eşi, gazete çevresinde yer alır. Ostroumov, 1890 yılında, Türkler arasında şiirleri ile şöhret yapan Furkat'ı Taşkent'e davet edip ağırlar ve Rus medeniyetini övdürmek için şiir yazmasını ister. Buna benzer faaliyetler cümlesinden bir çok kişiyi Moskova'ya, Petersburg'a seyahat ettirip intibalarını gazetede yayınlattırıp propaganda yapar ve Rusları Türkistan'da halka sevdirmeye çalışır. Fakat, onun bu çabaları ve yapmak istedikleri Özbekistan Türk edip ve şairlerinin dikkatinden kaçmayacaktır.

Türk aydınları Taşkent'te, Özbek Türklerini ifade edecek bir millî edebiyat vücdüde getirmek üzere faaliyete geçecektir. Bunlar arasında Münevver Kari, Abdullâh Evlânî, Semerkandlı Mahmudhoca Behbûdî, Ahmed Vaslî, Behrambek Devlet, Şükru'llah, Aşur Ali Zahîrî gibi mühim simâlar yer alacaktır. Yenilikçiler arasında Hamza H. Niyazi (1889-1924), Karimbek (1865-1923), Koçak Taşmuhammed, Miskin (1880-1937) Avaz Otaroğlu (1884-1919)'da, Özbek edebiyatının önemli simalarıdır. Bunların hepsi de, Türk muhitlerinde yetişmiştir ve fikir bakımından da, Azerbaycan, Türkiye ve Gaspıralı İsmail Beğ'in gazetesi ile, yine Türk muhitlerinden beslenmişlerdir. Togan'ın, 'Türk İli ve Yakın Tarihi' adlı eserinde bu konuda şunlar kaydedilir: "Bunların eserleri yeni (savtî) usulü elifba, kıraat, coğrafya, hesap ve tarihi İslâm gibi, o zamanın Türkistan'ı için yeni olan mevzulara ait iptidâî ders kitaplarıyla eski mahallî hayatı tenkit için yazılan bazı tiyatro ve hikâye kitaplarından ibaretti. Birinci Özbekçe yeni usul elifbalar, Seyyid Resul Hoca'nın 1900 yılında Taşkent'te tabolunan "Ustazi evvel", Münevver Karî'nin 1901 de tabolunan "Edib-i evvel" eserleridir". Tiyatro, roman, hikâye ve şiir vadilerinde eserler yazılmağa, 1900 yılından sonra, edebî ve fikrî dergiler ve mahallî gazeteler Taşkent, Semerkand, Buhara, Hokand ve birçok Türkistan şehirlerinde çıkarılmaya başlar. Çok zengin bir matbuat hayatı, fikir hayatı meydana getirilir. Tiyatro eserleri arasında Hacı Muîn'in "Toy", Hekimzade Niyazi'nin "Açlık Kurbanları", Abdullâh Bedri'nin "Cuvanmerg" adlı piyesleri yayınlanır.

Yazar ve şairler arasına Ahmetcan, Şakir Muhtarî, Şakir Süleymanî, Gazi Yunus; Muhtar Bekir, Kari Abdurrahim ve Nogay Korganlı Tahir gibi yeni isimler katılır.

Rusya'nın izlediği politikalarda, öncelikle Türkler arasında tanassur ettirdiği bir kısım Tatarlardan, bürokrasi ve ticarî hayatta imtiyazlar tanıdığı kimi Türklerden Uluğ Türkistan topraklarına nüfuz etmede istifade ettiği ve daha sonraki zamanlarda bu yaklaşımı alışkanlık hâline getirenlerin bunu Türkler arasında bir politik tutuma dönüştürmek isteyecekleri gibi bir durum, XX. yüzyıl başlarında verilen bağımsızlık mücadeleleri sırasında kendini gösterecektir. Çarlık Rusya, bütün bu çalışmalarına ve politikalarına karşın, Uluğ Türkistan sahasında, Avrupa'dan, Türkiye'den yayılan yeni fikirler ve ideolojiler ile tanışma fırsatı bulur.

Yeni mektepler, yeni fikirler, yeni edebî akımlar ve eserler, Uluğ Türkistan Türkleri arasında geri kalmışlığı, Çarlık boyunduruğunu sorgular bir mahiyet, bir ortam yaratmaya hizmet eder. Bu yüzyıl, geçmiş zamanlara nisbetle hızla geçip giden, her şeyin süratle yapıldığı, üretildiği, tüketildiği, yaratıldığı ve yayıldığı karmaşık yapılı, birden çok akımı ve eylemi içinde barındıran dünyanın en uzun ve en hızlı yaşanan sürecidir.

Çarlık Rusya'nın kendi amaçları için Uluğ Türkistan'ın hemen pek çok kültür merkezi şehirlerinde ve özellikle Rus askeri garnizonlarının yerleştirildiği kışla şehirlerde boylara dönük açılan mektepler ile, Türkler arasında, Rusya ve Türkiye üzerinden gelen yeni Avrupa fikir ve akımları ile beslenen ve yetişen, geri kalmışlığı İslâmî kisve altında sürdürmek isteyen yobazlığa karşı savaş açan, bağımsız bir Uluğ Türkistan kurma ülküsü için yola çıkmaya hazırlanan yepyeni bir Türk aydınlar ordusunun yetişmesine farkında olmadan ve istemeden zemin hazırlamış olur.

Kırım, Kazan, Orenburg, Ufa, Bakû, Buhara, Semerkand, Hive, Ürgenç, Kazak ve Kırgız şehirlerine uzanan bilgi ve haber ağları, İstanbul yoluyla hacca gidenler/gelenler, bir süre Türkiye'de ikamet edip dönenler, matbuatın gelişmesi Türkler arasında başlatılmak istenen fikir ve yenilik hareketlerine oldukça etkili olmaktadır. Bu etkileşim, kendini XX. yüzyıl başlarında daha iyi hissettirecektir ve etkileşim, Türkiye'de de yansımalarını gösterecektir.

Rusya'nın istilâsı altında da olsa, Uluğ Türkistan Türkleri, Türkiye ile, İstanbul fikir ve matbuat hayatı ile bağlarını muhafaza etmeye muvaffak olmuşlardır. Ve bu yolla gelen fikirlerle, medeniyetin gerilemesi sorunları Türk aydınlarının bu sahada ana meseleleri arasına girmiştir. Bu aydınlar arasında Semerkandlı Kadı Abu Said, Buhara'da Halife Niyaz Kulî Türkmen, Mir Abdulkerim Buharî, Hodayberdi Baysunî, Kazan'da Kurusavî ve Mercanî, Sibiryalı Kadı Abdurreşid İbrahim, Başkurtlardan Arif Sayranî ve Türkiye'de tahsil edip dönen zevatlar yer alır. Şehabeddin Mercanî (1815-1889), bu yüzyılın en önemli mütefekkirlerinden biridir. Bulgar ve Kazan Türkleri tarihine dair iki ciltlik eseri vardır. Mercanî, hayatı

boyunca cehaletle, taassupla savaşmış ama Rusya ile mücadele konusunda bir fikir beyan etmemiştir. Hüseyin Feyizhanov (1826-1866) onun talebesidir. Feyizhanov, Rusça bir Türk dili grameri yazmıştır. Bu yazar, Türkistan'ın Rusya tarafından işgali konusunda duyduğu üzüntüyü bir biçimde eserine yansıtmıştır. Onun kardeşi Abdülâllam Feyizhanov, "Muharrükü'l-Efkâr" adıyla, 1893 yılında yayınladığı eserinde, Edil Türkleri ile Türkistan Türkleri meselesini bir bütün olarak ele alır ve şunları kaydeder <alıntı Togan'dan>: "Kazan, Türkistan, Kazak, Sibirya ve Kafkasya'nın yarısı hep bir Türk neslinden olup onların dili bir Türk dilidir. Türk babamızın asıl vatani Türkistan zemini olup maşrik tarafında Issık Köl'de, elyevm Yedisu denilen vilâyette olup kabilelere o yerden münkasim olmuştur. Elyevm Rusya mahkûmu 12 milyon Müslüman Türk olup cümlesinin adedi, Devleti Aliye-i Osmaniye nüfusunun yarısından fazladır". Ardından da Rusya'nın nasıl ve neden Türk illerini ele geçirip servetlerini aldığı konusundan söz eder. Türklerin maruz kaldığı Hristiyan Rus misyoner faaliyetleriyle mücadele eden Kadı Abdürreşid İbrahim [1857-1907?] aynı zamanda Rus mezaliminden de korkusuzca söz eder. Bu konularda, Amerika dahil, her ülkeye makale gönderip Rusya'nın yaptıklarını anlatır. Türkistan meselesiyle ömrü boyunca uğraşmıştır. Türklük meselesiyle uğraşan ve Rusya'nın mezalimine savaş açan önemli bir fikir adamı da, bu yüzyılda Murad Remzî'dir. Murad Remzî, 1908 yılında Kazan'da "Talfik al-Ahbar" adlı Arapça iki ciltlik bir Türk tarihi yayımlar. Bu eseri, Rus hükûmeti tarafından toplatılır. Türkler açısından bu eserde Ruslar 'yecüc mecüc' kavmi mesabesinde ele alınır. Ruslara karşı derin bir intikam hissi besleyen Murad Remzî, eserinde millî hayatı, sadece millî istiklâl sahibi olma diye anlatır. Şöyle diyor: "Türk kavimleri tarihte şecaatleri sayesinde nam kazanmışlar, fakat tedbirsizlik ve siyaset bilmemek yüzünden cihandaki mevkilerini kaybetmişlerdir. 16. asırda dağınıklık, dahili fesat, Rus esareti yoluna sevk etmiştir; Türkleri zillet, meskenet, teşettüt belâlarından ve inkırazdan ancak bir millî bayrak altında birleşmek kurtarabilir". Bu fikirler, sonraki mücadelelerde önemli rol oynamıştır. Bugün de, tazeliğini ve ehemmiyetini korumaktadır. Kazan çevresinde Kayyum Nasirî, Şehabeddin Mercanî, Rizaeddin Fahreddinoğlu, Fatih Kerimî, Ayaz İshakî, Yusuf Akçura, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan ve Naki İsenbet önemli edebî ve fikrî hareket mensupları kendi zamanlarını etkilemişlerdir. Başkurtlar arasında M. Gabilov, M. Gafurî, Seyfi Kudaş, S. Ağış, Ahmed Zeki Velidî gibi önemli simâlar, ilmî, fikrî ve edebî sahada temayüz eder. Ahmed Zeki Velidî (Togan), aynı zamanda Başkurt millî hareketine ve bağımsızlık mücadelesine önderlik etmiş bir devlet başkanıdır. Türkistan millî hareketi içinde mühim rol oynamış, liderlik yapmıştır. Başkurt edebî faaliyeti içinde Sovyet döneminde A. Karnay, S. Miftaxov, H. Karim, A. Biktentayev gibi isimler öne çıkmıştır.

Türkistan sahasında edebî ve fikrî hareketlerin zeminini hazırlamada Mahmudhoca Behbûdî'nin mücadelesi ve eserleri önemli rol oynamıştır. Kazaklar arasında yetişen Çokan Velihanoğlu ve Mağcan Cumabay ile Özbek şâiri Çolpan da

Rus muhitlerinde yetişmiş olmakla beraber, Uluğ Türkistan meselelerinde soydaşları için uğraş vermişlerdir. Mağcan ve Çolpan, istiklâl mücadelesi yıllarının ateşli Türkçü şâirleri olarak temayüz etmişlerdir.

Etkileşim, bütün Türkler arasında matbaa, kitap, dergi ve gazete yayımlanması işlerini hızlandıracak ve fikirlerin süratle geniş kitlelere ulaşmasına hizmet edecektir. Avrupa bedfî yaratıcılık modeli edebiyat ile birlikte, tiyatro da Türk hayatında yerini almaya başlayacaktır. Avrupa tarzında eğitim/öğretim veren okullaşma artacak, Uluğ Türkistan sahasında yeni fikirlerle mücehhez insan sayısı artacaktır. Rus aydınları arasında da, Avrupa'dan gelen fikir ve siyaset akımlarına bağlı biçimde Çarlık Rusya yönetim anlayışına karşı kuvvetli bir entelektüel muhalefet hareketi doğacaktır. Türkler arasında da, bu akımlar içinde yer alanlar, fikrî, siyasî ve edebî faaliyet alanlarında bu muhalefete destek verenler bulunacaktır. Bununla beraber, Türk aydınları arasında, Uluğ Türkistan sahasında, Türklerin bağımsızlığını savunan önemli bir aydın ağı da vücut bulacak ve bu yolda mücadele verecektir.

Gaspıralı İsmail (1851-1914) tarafından 1883 yılında 'dilde, fikirde, işde birlik' ilkesi etrafında Kırım'da çıkardığı 'Tercüman' (1883-1916) gazetesi, Kaşgar'dan Mısır'a kadar bütün Türk dünyasında takip edilir. Kırım'da onun başlattığı bu yeni edebî hareket, fikrî hamleler, Bahçesaray çevresinde millî bir zemin hazırlar. Yeni gençler yetişir. Yeni yetişenler, Rusya içinde ölçülü bir tutum ile yayını sürdürmeye çalışan 'Tercüman'a ve İsmail Beğ'e tavır alıp yeni ve daha cesur bir gazeteyi, 'Vatan Hadimi' adıyla, 1906 yılında çıkarırlar. Bu gençler Reşid, Asan Sabri ve Seydamet'tir. Devrimci ve milliyetçi bir çizgide yayın yapan gazete, Türkler arasında İsmail Beğ tarafından ileri sürülen ilkelerin hayata geçirilmesi yolunda daha şedid bir mücadele verir. Daha sonra Bağımsız Kırım Cumhuriyeti kurulmasını hazırlayacak bu ekip ve onlara katılanlar, Uluğ Türkistan'ın her yerinde olduğu gibi imha edilip ortadan kaldırılacaktır. Sovyet döneminde ve J. Stalin zamanında, Kırım Türkleri, Karaçay, Balkar, Kumuk ve Nogay Türkleri ağır bir soy kırımına ve sürgünlere maruz kalacaktır. Kırım Türklerinin kalanları yurtlarından tamamen çıkarılıp Sibiryaya ve Türkistan memleketlerine dağıtılacaktır. Bugün, Ukrayna devleti sınırları içinde kalan yurtlarına kısmen dönme imkânı bulmuşlardır. Henüz, milletler kasabı diye tarihe geçen J. Stalin'in yarattığı mezalimin acıları dindirilememiştir. Kırım Türkleri edebî yaratıcılığında yetişenler arasında Bekir Sıtkı Çobanzade (1893-1939), Abdurrahman Kadırzade (1894-1939), Abdurrahim Şeyhzade (1898-1976) ve Şevki Bektöre (1888-1961) gibi isimler göze çarpar.

Gaspıralı İsmail Beğ'in ortaya koyduğu ve yaydığı ilke ile Uluğ Türkistan Türkleri, aydınları arasında, bağımsızlık için birleşmek ve birlikte hareket etme fikri pekişir. Türkler arasında bu akım mensupları, 1905 ve 1907 devrimleri ardından gelen 1917 Ekim devrimi yıllarında topraklı bağımsızlık hareketine, yâni konfederal yapıda bir Türkistan Türk Birliği yaratma mücadelesi veren Türkistan Millî

Hareketi'ne giriştiler. Sosyalist ideoloji içinde kalarak, Sultan Galiyef tarafından yürütülen Bağımsız Sosyalist Türkistan Cumhuriyeti kurma girişimi de, kanaatime göre, yine bu ilkenin yarattığı temel düşünceden, dilde, fikirde, işde birlikte hareket etme ülküsünden kaynaklanmıştır. Hareketlerin hiç biri, Rusya'ya karşı verdikleri bağımsızlık savaşında Avrupa devletleri tarafından desteklenmediği için ve hepsinden daha önemlisi mücadeleyi başarıyla sürdürebilmek için yeterli savaş malzemesi temin etme güçlüğü çektiği için başarıya ulaşamamışlardır. Aynı süreç içinde Türkiye de, Avrupa sömürgecilerine karşı müthiş bir ayakta durma mücadelesi vermektedir. Türkiye, çok olumsuz şartlar altında yedi düvele karşı bağımsızlık mücadelesi vermekte iken, mevcut imkânlar çerçevesinde Uluğ Türkistan hareketine çeşitli yollardan yardımcı olmaya çalışır. Bu cümleden Azerbaycan Türklerine destek bağlamında yapılan bir kısım hareket, ne yazık ki başarıyla sona erdirilememiştir.

Uluğ Türkistan sahasının her yerinde, her köşesinde, 1917 yılında Sovyet Rusya devrimini gerçekleştiren V. İ. Lenin tarafından ilân edilen birinci Dekret <beyannâme> büyük heyecan yaratmıştır. Uluğ Türkistan aydınları, Türklerin <Tatar, Başkurt, Çuvaş, Kazak, Azeri, Kırgız, Özbek, Uygur, Türkmen, Kırım Türkleri, Karakalpak, Altaylık, Tuva, Hakas ve Saha, Kumuk, Balkar, Karaçay gibi. > ve müslüman halkların bağımsızlık günü geldi diye düşünerek harekete geçmiştir. Bağımsızlık yolunda mücadele verecek örgütlenmelere, düşman hatlarına sızıp bilgi ve lojistik malzeme temin edecek yeraltı teşkilatlanmasına gittiler. Yukarıda belirttiğim akımların yanı sıra, bu akımlara karşı topraksız kültürel otonomi peşinde koşan bir Kazanlı aydınlar grubu da, bir karşı mücadele yürütmektedir. Programları farklı olsa da, Sultan Galiyev hareketi ile Zeki Velidi Togan'ın içinde yer aldığı ve bir süre sonra liderliğine getirildiği Türkistan Millî Hareketi, hedefleri itibarıyla aynıdır.

Uluğ Türkistan sahası içinde yer alan Türkler arasında, 1917 Ekim devriminden sonra , Kazakistan'da, Özbekistan'da ve Azerbaycan'da millî hareketleri ve millî meseleleri ele alan muhtelif gazete ve dergiler çıkarılmaya başlar. Kazakistan'da 'Kazak' gazetesi yanı sıra, Taşkente, Kölbay Togusov öncülüğünde 'Üç Cüz' adıyla bir sosyalist gazete çıkarılır. Kazak milliyetçileri de, yine Taşkente, 'Birlik tuvi' adlı bir gazete çıkarır. Bu gazetede Kocan oğlu Sultanbek, Çokay oğlu Mustafa, Balğınbay oğlu Hayreddin muharrirlik yapar. Semipalat <Yedi Dam>'da 'Sarı Arka' ve Han Ordası'nda 'Uran' adlı gazeteler kurulur. Abbas oğlu Halil, Marsık oğlu Rayımcı ve Abdülaziz Musa gibi yazarlar da bu gazetelerde yer alır.

Özbekistan'da da bir çok gazete ve dergi yayınlanır. Muharrirlikleri Münevver Kari (1880-1933) tarafından yapılan 'Necat' gazetesi Taşkente çıkar. Türkistan Müslüman merkezi şûrasının naşiri efkârî için çıkarılan 'Kingiş' gazetesi muharriri Ahmed Zeki Velidî (Togan)'dır. Muhammed Emin Efendizade 'Turan'; Kebir Bekir, 'Uluğ Türkistan', Hokandda Abitcan 'Tirik Söz'; Salı oğlu Bulat 'El

Bayrağı'; Semerkand'da Şah Mansurzade ve Abdurrauf Fitrat tarafından muharrirlikleri yapılan gazeteler de bu faaliyetlerin içindedir. Bu gazeteler mücadele için etraflarında sürekli yeni gruplar ve sempatizanlar yaratmaktadır. Bu dönemin millî şâirleri ve yazarları arasında Mir Cakup Duğlat, Abdülhamid Süleyman (Çolpan), Cumabay oğlu Mağcan, Elbek, Abdullah Kadirî, Ayamlut oğlu Yusuf önde gelen büyük simalar olarak temayüz etmiştir. Bunlar ölümü göze alarak eserlerini yayınladılar ve sonunda mukadder akibetten yakalarını kurtaramazlar. Fitrat'ın eserleri arasında Oğuz Han, Çingiz Han, Timur'un Sağanası, Hint İhtilâlcileri hep millî ruhu canlandırmak üzere kaleme alınmıştır. Çolpan ve benzerleri hep aynı mücadele içinde olmuş ve canlarıyla bedelini ödemişlerdir. Abdurrauf Fitrat, Abdülhamid Süleyman (Çolpan) ve Mahmud Hadi Batu gibi bir çok Türkistan millî edebiyat mensubu, J. Stalin mezâlimi sırasında, Sovyet Rusya esaretine düşen bütün Türkler arasında soy kırımı ölçeğinde yapılan katliam sırasında öldürülen milyonlarca Türk gibi hayatlarını yitirir. Stalin döneminde hayatlarını yitirenler arasında Kazak yazarlarından Şekerim Kudayberdioğlu, Muhammedcan Seralin, Yüsipbek Aymavutoğlu, Beyimbet Maylin, Seken Seyfullin, İlyas Cansügiroğlu da, 'Üç ayaklı Tagan' yanı sıra yer alır.

Uluğ Türkistan sahasında millî edebiyat, 1917-1925 yılları arasında, millî mücadeleler nedeniyle inkişaf etme imkânı bulamaz. Bolşevik hükûmetlerin neşriyatı ön plândadır. Sovyet dahilinde cereyan eden olaylar nedeniyle, milliyetçi gençler de harekete katılır. Her tarafta Türkçe günlük gazeteler çıkarıp bu gazeteler etrafında toplanıyorlardı. Uluğ Türkistan'ın her yerinde bu hareket gelişmektedir. Dergi ve gazete çıkarma açısından, Bolşevik hükûmetler de destek verdiği için bir patlama hâli yaşamaktadır. Bütün Türk şehirlerinde ve kasabalarında yeni bir kültür çevresi oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Türkistan mâzisi ve yeni durumu hakkında romanlar, hikâyeler, tiyatro eserleri kaleme alınmaya başlar. Abdullah Kadirî (Culkunbay)'nin 'Ötken Künler' ve 'Mihrabdan Çayan' adlı romanları, 1924 ve 1928 yıllarında Taşkent'te çıkar. Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tataristan, Başkurdistan, Kırım ve Azerbaycan sahasında pek çok eser bu yıllarda yayınlanır. Bunlar, hukuk, ticaret ve tarım alanlarıyla ilgili eserlerdir. İlmî ve medenî hayat bakımından, kabul etmek gerekir ki, bu alanlarda faaliyet gösterecek kurumlar ve örgütlenmeler artmıştır, gelişmiştir. Kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar ve musikî mektepleri büyük şehirlerde açılıp halkın ve gençlerin hizmetine verilmiştir. Kazaklar arasında Dostmehammed oğlu Halil ile Divay oğlu Ebubekir, Türk destanlarını toplayıp yayınladılar, mektep kitapları hazırladılar. Türk etnografyası ile ilgili önemli hizmetleri olan Ebubekir, Edige, Kublandı, Alpamış, Biket Batır gibi bir sıra Türk destanını yayınladılar. Bükeyhan oğlu Ali, Moskova'da sürgünde olmasına rağmen Türk destanlarının yayınlanması yolunda arkadaşları ile büyük çaba gösterdi. Er Targın, Kine Sarı, Er Sayın ve Ming bir Makal adlı eserler yayınlandı.

Sözel edebî yaratıcılık eserleri, bunların toplanıp yayınlanması Özbekistan'da da ehemmiyet verilen konular arasındadır. 'Özbek Bilim Heyeti' ve 'Bilim Oçağı' adlı dergiler bu tür derleme ve yayınlar açısından önemli rol oynamıştır. Salı oğlu Bulat ve Fitrat, tarih, edebiyat ve dile ait eserler yayınlar. Gulam Zaferî, Özbek Türklerinin türkülerini toplayıp 'Eşuleler' adıyla yayınlar. Şirali Ruzi, 'Özbek Makalları' adlı derlemeyi yapıp bastırır. Ensarî, Zarif Beşirî ve Kudaykul tarafından Tarançı sözel edebiyatı örnekleri 'Uygur el edebiyatı' adıyla neşredilir. Ruslar, bu gelişmeleri tehlikeli bulur. Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız ve öteki Türk boyları aydınlarının Taşkent'te toplanması, aralarında işbirliğinin gelişmesi ve güçlenmesi, yeni bir Türkistan millî hareketi doğurabilir korkusuyla Rusya hükûmetince dağıtılıp 1924 yılında ihdas edilen yeni cumhuriyetlere gönderilir. Böylece, Taşkent'te toplanıp görüşme fırsatı bulmakta olan aydınlar, Semerkand, Akmesicid, Aşgabad ve Pişbek gibi merkezlere sürülür. Fakat, gelişme ve yayılma açısından bu hareket, Taşkent'te biçimlenen düşüncelerin yeni çevreler kazanmasına imkân vermiştir.

Tiyatrolar büyük şehirler açılmaya çalışılır. Piyesler yazılır. Özbek tiyatrosunun ve piyes yazarlığı babası, millî hareketin önderlerinden Mahmudhoca Behbudî (1874-1919)'dir. Onun yazdığı 'Pederkûş' ile Abdullâh Kadiri (Culkunbay)'nin yazdığı 'Bahtsız Küyev' adlı piyesler, pek çok kez oynanmıştır. Fitrat, Gulam Zaferî, Gazi Yunus, Çolpan gibi isimler tarafından yazılan piyesler ve destekler ile Özbekistan tiyatrosu inkişaf etmiştir. Kazakistan sahasında da, tiyatronun geliştirilmesine önem verilmiştir. Avezöğlü Muhtar, tüm Kazak bilim ve edebiyat alanında olduğu gibi, tiyatronun gelişmesinde de önemli rolü olan ve pek çok eser yazan mühim bir şahsiyettir. Fakat, millî tefekkür, kültür peşinde koşanlar, yazar, şair ve fikir adamları, 1933 ve 1938 yılları arası J. Stalin tarafından düzenlenen katliamlar ve ağır sürgünlerle yok edilmiştir. Kırgız Türklerinden Ali Tokambayoğlu ve Kazaklardan Avez oğlu Muhtar, Türkistan millî hareketi içinde olup, o sıralarda alınan karar gereği hareket ederek Sovyet döneminde ayakta kalan nadir simalardır.

Azerbaycan Türkleri arasında, XIX. ve XX. yüzyıl ilk çeyreği içinde yeni millî edebiyatın kurulması sırasında önemli simalar yetişmiştir. Kasımbek Zâkir, Abbaskulı Ağa Bakıhanlı, Mirza Feth-Ali Ahundzade ilk nesli temsil eder. Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Cafer Cabbarlı millî edebiyat akımını temsil eder. Ali Beg Hüseyinzade ve Ahmed Ağaoğlu millî fikirlerin gelişmesine öncülük ederler. Onlar zamanında Türkçüler, Füyûzat ve Hayat mecmuaları etrafında önemli bir çevre oluştururlar.

Türklerin geriliğini mizahî perdede eleştiren 'Molla Nasreddin' mecmuası, 1906 yılında Tiflis'te çıkarılır. Mirza Ali Ekber Sâbir (1862-1911) bu süreçte 'Hophopnâme' adlı mizahî eseri ile halkı uyandırmaya, geriliği tenkit etmeye

çalışır. Sovyet döneminde faaliyetlerini sürdürenler arasında Üzeyir Beg Hacıbeyli, Hasan Beg Zerdabî, Necef Beg Vezirli önemli isimlerdir.

Türkmenistan sahasında yetişen edebî yaratıcılar arasında Durdı Kılıç (1886-1950), Ata Kavşutov (1903-1953), Ata Niyazov, Berdi Kerbabaev ve Nurmurat Sarihanov (1904-1944), Sovyet dönemi edebîyatçıları arasında dikkati çeken isimler sayılır.

Uluğ Türkistan sahası içinde yaşayan Türkler arasında, Sovyet yılları içinde de, ideolojik bakış açıları parti politikalarına bağlı olarak bir edebiyat gelişmiştir. Sanat açısından sınırlı şartlar içinde hareket yeteneği bulan edebî yaratıcılar arasında temayüz etmiş pek çok sima vardır. Azerbaycan sahasında Feridün Köçerli, Cafer Cabbarlı, Samed Yusuf oğlu Vekilov (Vurgun), Resul Rıza, S. Rüstem, Bahtiyar Vahabzade, N. Xezrî, Anar; Kazakistan'da Sebit Mukanoğlu, Ğabid Müsirepoğlu, Muhtar Avez oğlu, Kalmağan Ebdikadroğlu, Ğali Ormanoğlu; Kırgızistan'da, Togolok Moldo, Toktogul, Kasım Tınıstan oğlu, Sıdık Karaçev, K. Eşmambetov, Çingiz Aytmatov; Özbekistan'da, Elbek (1898-1938), Aybek (1905-1968), Gafur Gulam (1903-1966), Hamid Alimcan (1909-1944), Abdullah Kahhar, Manzura Sabirova, Said Ahmed, Erkin Vahidov, Cemal Kemal, Rauf Parfi, Evril Turan ve M. Salih; Türkmenler arasında Mişginkılıç, Ata Niyazov, Berdi Kerbabayev, Kemal İşanov, Ata Atacanov, Annaguli Nurmuhammed gibi isimler de, Sovyet dönemi edebiyat hareketlerinde yer alan önemli Türk edebiyatçılarıdır. Sovyet döneminde, roman, hikâye, şiir ve tiyatro eserleri yanı sıra, fikir hayatında, musikî hayatında da önemli inkişaf lar olup bir çok önemli şahsiyet yetişmiştir. Sadece Sovyet Türk Cumhuriyetlerinde değil, muhtar cumhuriyet (Çuvaş, Tatar, Başkurt, Tuva, Hakas, Saha, Karakalpak) ve muhtar bölgelerde (Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, Altay, Şor, Uygur) yaşayan Türkler arasında da, pek çok kıymetli yazar, şair ve musikîşinas yetişmiştir. Her birisinin ayrıca edebî geçmişleri, yetişmiş değerli edip ve yazarları vardır. Yazının sınırı burada her birine temas etmeye imkân vermiyor. Bunların büyük bir kısmı, yeniden bağımsızlıklarına kavuşan Türk cumhuriyetlerinin edebî yaratıcılığını millî temeller üzerine inşa edecek kuşağı oluşturmaktadır.

Yirminci yüzyılın içinde Güney Azerbaycan Türkleri arasında da, önemli şairler yetişmiştir. Mehmedhüseyn Şehriyar, B. Karaçorlu Sehend, Savalan, Yahya Şeyda bunlardan bir kaçıdır. İlk iki şair, yirminci yüzyılın ikinci yarısı Türk edebiyatının en büyük simaları arasında yer alır.

III. Üçbine Doğru Yeni Bir Dünya Kurulurken

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bütün dünyada Türkler, hangi ülke yönetimleri altında ülkeleri ve yaşadıkları bölgeler olur ise olsun, ana dillerinde edebî yaratıcılık yollarını geliştirmeye çalışmışlardır. Bugün Türk dünyası üçbine doğru yol almaktadır. Türk ülkelerinin büyük bir bölümü bağımsızlıklarına kavuşmuş olup kendilerine yeniden millî bir edebiyat ve medeniyet inşa etmektedir. Edebî yaratıcılık da yeni bir veche kazanmaktadır. Demirperdeler yıkılmış ve Uluğ Türkistan Türk aydınları, dünyada olup biteni özgür iradeleriyle takip etme imkânına kavuşmuştur. Artık kendilerine özgü bir pencereleri vardır. Geleceği kurmak için çalışan aydınlar, omuzlarında yeni ve ağır bir sorumluluğu taşıdıklarının farkında olarak yürümektedir. Geçmişin acı deneyimlerini göz önünde tutarak yol almaya, yanlış yapmamaya çalışmaktadırlar.

Balkanlardan, Kaşgar'a kadar, Sibiry'a'dan Bağdat'a, Suriye'ye kadar, her yerde sözel ve yazılı ortam edebî yaratıcılığı büyük bir inkişaf içine girmiştir. Tabîî, bütün bu gelişmeler hayatın ağır şartları içinde gerçekleşmektedir. Türk dilinin tarihî yeteneği, zamana karşı olağanüstü direnme gücü ve bedfî eser yaratma kapasitesi sayesinde bu büyük imkânı Türk milletine vermektedir. Hiç şüphe yok ki, bu dünyanın mensupları edebî yaratıcılık sahasında, tıpkı İngilizler gibi, dünyanın her yerinde, parçalanmış edebî yazı dillerini yeniden bütünleştirip tek bir yazı ve konuşma dili düzeyine kavuştururlar ise, önümüzdeki zaman içinde daha mükemmel bir edebî yazı dili ile eserler vücûda getirip daha geniş okuyucu kitlesine ulaşacaklardır. Bugün, yerel yazı dillerinin Türk dünyası içinde yarattığı iletişimi güçleştiren duvarlar, eskiden olduğu gibi, Nevâî mektebine yaraşır bir tutum ve tutarlılıkla kolayca ortadan kaldırılabılır. Devletlerin ayrılığı korunmalı ama, yazarlar ve edipler Türk dili ile yekpare bir coğrafya yaratabilirler. Türk edebiyatının çağımızda dünya ölçeğinde eserler yaratmasında, yerelden evrensele uzanmasında, geniş okuyucu kesitine erişmesinde böyle bir zeminin kurulması şarttır. Şüphesiz böyle bir hareketin öncüleri, günümüz aydınları, fikir adamları, sanat adamları, müzik ve edebiyat mensupları, sinema, tiyatro ve basın mensupları olmak mecburiyetindedir. Geçmişî yaratıp günümüze miras bırakanlara karşı, günümüz aydınlarının geleceği inşa etme borcu vardır.

Yirminci yüzyıl biterken, ikibine on yıl kala, Türk dünyası büyük ölçüde bir değişime uğrar. Daha doğrusu, karşıt ideoloji savaşında Sovyet yapısı çöker. Türk Cumhuriyetlerinin bir kısmı bağımsızlıklarını yeniden kazanır. Bugün, yeni Türk Cumhuriyetlerinde yepyeni bir dünya, millî bir hayat ve millî şahsiyeti yansıtan, yerelden yola çıkıp gerçek evrensel boyutu yakalamaya çaba gösteren edebî akımlar kurulmaya çalışılmaktadır. Ben, bu akımların, yerel malzemeyi kullanarak evrenseli daha özgün ve güçlü bir biçimde yakalayacağını düşünüyorum. Onlar, yaşanan acı

tecrübelerin ve ızdırapların birikimlerini, XIX. ve XX. yüzyıllar içinde yaratılmış edebî mirası bu yolda kullanma açısından büyük bir şansa sahiptir. Türkiye’de edebî hareketlere de öncülük edecek bir yeni edebî akımın Uluğ Türkistan toprakları üzerinde yaşayan ve kökleri üzerinde aydınları tarafından yaratılacağına inanmak için bütün şartlar mevcuttur. Tarih, medeniyet, deneyim ve millî kültür zenginliği ve birikimi, bu yeni akımın ve yeni edebî yaratıcılığın temel kaynağı olacaktır, diye düşünüyorum. İnanıyorum ki, Türk dünyası bu yolla, yerelden evrenseli kucaklayan yeni bir edebî akımın sahibi olacaktır. Hiç şüphesiz bu şerefi, yirmi birinci yüzyılı doğru okuyup anlayanlar ve gereğini yapan aydınlar taşıyacaktır. Gezip gördüğüm Türk ülkelerinde ben, bu güzel geleceğin edebî pırıltılarına tanık oldum, ama taşların tam tamına yerine oturduğu günleri göreceklere şimdiden kıskandığımı söyleyebilirim.